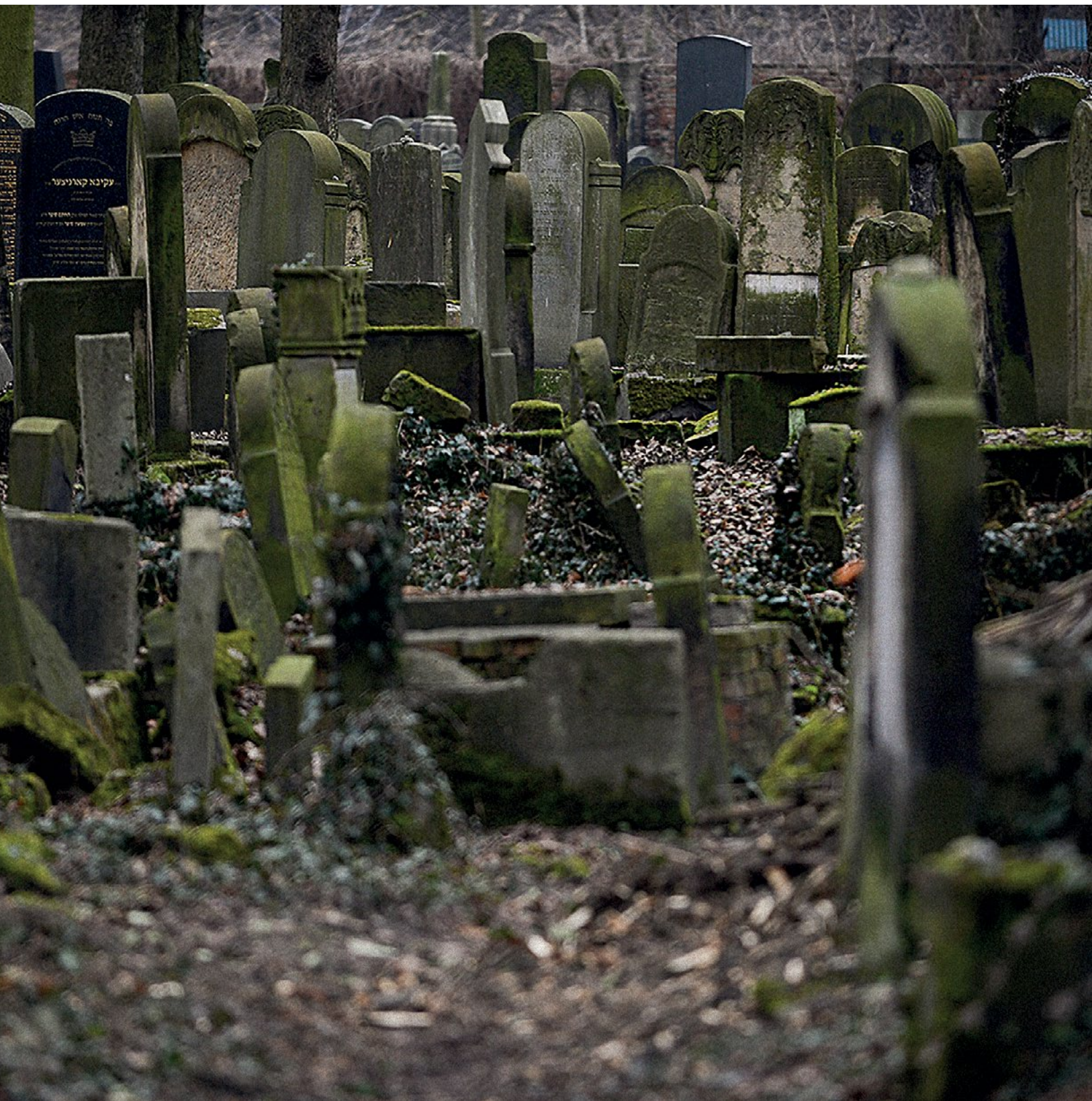

Ha-Kol

BROJ IZDANJA: 161
KOLOVOZ-RUJAN 2019.
TAMUZ / AV / ELUL / TIŠRI
5779. / 5880.

TEMA BROJA:
ŽIDOVSKA GROBLJA

SADRŽAJ

- 4 UVODNIK
- 5 IZLOŽBA O SARAJEVSKOJ HAGADI U ARHEOLOŠKOM MUZEJU U ZAGREBU
- 8 NADKANTOR DAVID MEISEL I DALJE SPAJA HRVATSKU I ČEŠKU
- 9 PREZENTACIJA “GENEZA AUSCHWITZA” ODRŽANA U RIJECI I OPATIJI
- 9 AVISHAI COHEN TRIO U DUBROVNIKU
- 10 KOLINDA GRABAR KITAROVIĆ BORAVILA U DRŽAVNOM POSJETU IZRAELU
- 11 “OBRAĆENICA” — ROMAN O ZABRANJENOJ LJUBAVI IZ 11. STOLJEĆA
- 12 SAHRANA I ŽALOVANJE U ŽIDOVSTVU — TRADICIJA, PRAKSA I ZAKONSKA DIMENZIJA
- 17 ŽIDOVSKA GROBLJA U HRVATSKOJ
- 26 VELEPOS LANIK ILAN MOR: OBI LASKOM ŽIDOVSKIH GROBLJA ODAJEM POČAST ONIMA KOJ IH VIŠE NEMA
- 27 ŽIDOVSKO GROBLJE U ĐAKOVU
- 28 LETEĆA BRIGADA ŽIDOVSK E OPĆINE OSIJEK
- 29 ZABORAVLJENI SPOMENICI
- 32 GROBOVI NISU KRIVI ZA RAT
- 33 OBNOVA ŽIDOVSKOG GROBLJA U KRIŽEVCIMA
- 34 STATUT DRUŠTVA HEVRA KADIŠA U KRIŽEVCIMA
- 39 USNULI LAVOVI ŽIDOVSKOG GROBLJA ČUVAJU SARAJEVO
- 40 ŽIDOVSKO GROBLJE U ZVORNIKU PROGLAŠENO NACIONALNIM SPOMENIKOM
- 41 NAJSTARIJE ŽIDOVSKO GROBLJE NA SVIJETU NA MASLINSKOJ GORI
- 42 VIRTUALNA ŽIDOVSKA GROBLJA U ZNAK SJEĆANJA NA SVE ONO ŠTO JE IZGUBLJENO
- 43 DRONOVI OTKRIVAJU ZABORAVLJENA ŽIDOVSKA GROBLJA U EUROPI
- 44 EUROPSKA UNIJA DODIJELILA SREDSTVA ZA SPAS ŽIDOVSKIH GROBLJA U EUROPI
- 44 BUBAMARE I SRCA ZA OSKVRNUTE ŽIDOVSK E GROBOVE
- 45 TUŽAN KRAJ STAROG ŽIDOVSKOG GROBLJA U SOLUNU
- 46 ŽIDOVSK E KATAKOMBE ISPOD MUSSOLINIJEVE VILE U RIMU
- 47 ŽIDOVI U SVJETSKOJ KOŠARCI: DOLPH SCHAYES I TAL BRODY
- 49 “RUŠEVINE” ŽIDOVSK E BUDIMPEŠTE — NOVI ŽIVOT IZBRISANE ČETVRTI
- 52 NAKON DUGE PRAVNE BITKE, OSTAVŠTINA FRANZA KAFKE KONAČNO U IZRAELU
- 53 SJEĆANJE NA BIANKU (ROĐ. LEWY) PRELEVIĆ
- 54 OPROŠTAJ S LEOM KRIESBACHER

U REALIZACIJI OVOG BROJA SVOJIM SU PRILOZIMA SUDJELOVALI:

TENA BUNČIĆ, LUCIANO MOŠE PRELEVIĆ, DR. SRĐAN MATIĆ, DRAGUTIN KOHN, NIVES BEISSMANN, MILIVOJ DRETAR, MLADEN KLASIĆ, IVAN PEKLIĆ, JASNA ĆIRIĆ, FREDI KRAMER, MIROSLAV HOFFMAN, MR.SC. NARCISA POTEŽICA

TODA RABA!

UVODNIK

Drage čitateljice i čitatelji,

nakon vrućeg ljeta pomalo nam stiže jesen, a s jeseni i razdoblje velikih židovskih blagdana — Roš Hašana i Jom Kipur. To je razdoblje kada razmišljamo o životu, o prošlosti i budućnosti. I upravo iz tih razloga tema ovog broja su židovska groblja — mjesta koja spajaju prošlost i budućnosti, ostavljajući nama u sadašnjosti važnu zadaću očuvanja prošlosti za budućnost. Groblja nisu samo grobovi naših predaka, ona su također dokaz i podsjetnik na sve ono što su Židovi dali zemljama u kojima su godinama živjeli.

Pitanje očuvanja židovskih groblja vrlo je kompleksno. U Europi u kojoj je Holokaust uništio brojne židovske zajednice ostala su groblja o kojima se više nitko nije mogao brinuti. Čak i tamo gdje su neki pripadnici židovskih zajednica uspjeli preživjeti, život je nosio nove izazove i prioritete preživljanja pa su groblja često ostala zaboravljena. Danas se sve više čuju glasovi koji traže očuvanje i obnovu židovskih groblja. Hrvatska nije ostala izdvojena od toga: brojna židovska groblja godinama su bila izložena nebrizi, neka su potpala pod državnu a neka pod lokalnu upravu, a sada se nalaze na brizi Ministarstva kulture. Ha-Kol je o tome što

će Ministarstvo kulture RH napraviti za obnovu i očuvanje židovskih groblja u Hrvatskoj želio razgovarati s nadležnima, te smo stoga zatražili razgovor u Ministarstvu kulture ali do zaključenja ovog broja nismo dobili odgovor na naš upit. Šteta, jer bilo je tu puno pitanja na koja smo željeli dobiti odgovor. Možda odgovori stignu u nekom sljedećem broju.

Naš rabin Luciano Moše Prelević piše o židovskim običajima i tradiciji u vezi žalovanja i sahrana. Srđan Matić donosi važan prikaz o sudbini židovskih groblja na prostoru Hrvatske, a tu su i priče o židovskim grobljima u Đakovu, Vukovaru, Varaždinu, Ludbregu, Sarajevu... Izraelski veleposlanik u Hrvatskoj Ilan Mor govori za Ha-Kol o tome zašto posjećuje židovska groblja tijekom svojih službenih i privatnih obilaska Hrvatske. Mladen Klasić piše o obnovi židovskog groblja u Križevcima a tu je i statut Hevre Kadiše iz Križevaca koji možda najbolje pokazuje kako su se Židovi brinuli za članove svoje zajednice, posebice za one siromašne. Zna li koje je najstarije židovsko groblje na svijetu i što sve Europska unija čini za očuvanje židovskih groblja? Ne smijemo nikada zaboraviti da su groblja

sveta mjesta i naša je zadaća da ih sačuvamo. Ovaj Ha-Kol mali je doprinos tome.

U rujnu je u Arheološkom muzeju predstavljena izložba o Sarajevskoj hagadi, čija je sudbina nevjerojatna i fascinantna baš kao što je fascinanta i samo Sarajevska hagada. Fredi Kramer predstavlja nam dvojicu nezaboravnih židovskih košarkaških velikana, a Miroslav Hoffman piše o nekadašnjoj i sadašnjoj židovskoj Budimpešti. Jesen je dobro razdoblje i za čitanje, pa je naša preporuka knjiga "Obraćena", priča o onome što smo u stanju napraviti zbog ljubavi.

Narcia Potežica dirljivo se oprašta od naše drage Lee Krisebacher, koje ćemo se vječno sjećati po neuništivom optimizmu i duhovitosti, te od dugodišnje članice ŽO Split Bianke Prelević.

Uredništvo Ha-Kola zahvaljuje se ovom prigodom svima onima koji su se odrekli honorara u korist potreba židovske općine.

I na kraju želim vam svima sretnu novu godinu — Lešana Tova Tikatevu — da budete upisani za jednu dobru novu godinu i da ne ponavljate greške iz prethodne godine.

*Do sljedećeg puta
Nataša Barac*

IZLOŽBA O SARAJEVSKOJ HAGADI U ARHEOLOŠKOM MUZEJU U ZAGREBU

PIŠE: NATAŠA BARAC

Zagrebački Arheološki muzej u rujnu je ugostio Sarajevsku hagadu, na izložbi “Tri života Sarajevske hagade” koja je predstavila nevjerojatan put i sudbinu ovog slavnog židovskog iluminiranog kodeksa.

Na otvaranju izložbe, koju je službeno otvorio izraelski veleposlanik u Hrvatskoj Ilan Mor, bili su, među ostalima, predsjednik Koordinacije židovskih općina RH i predsjednik Židovske općine Zagreb Ognjen Kraus, te glavni rabin Republike Hrvatske Luciano Moše Prelević.

Izraelski veleposlanik je, otvarajući izložbu, istaknuo kako su uz Sarajevsku hagadu od 14. stoljeća do danas vezana najmanje četiri čuda, a to je činjenica da je Hagada preživjela španjolsku ekspanziju, dolazak u Veneciju i ruke rimokatoličkog cenzora, potom dolazak u Sarajevo i opstanak pod nacističkim režimom, a na kraju i posljednji rat u BiH.

“Hagada nam otvara prozor u život Židova u Srednjem vijeku, ona je svoje-

SARAJEVSKA HAGADA — SEDER VEČERA, IZVOR: ZEMALJSKI MUZEJ BIH, SARAJEVO

IZRAELSKI VELEPOSŁANIK ILAN MOR NA OTVARANJU IZLOŽBE O SARAJEVSKOJ HAGADI

vrсни podsjetnik vrlo napredne židovske zajednice u Španjolskoj tog vremena i posebno svjedočanstvo društvenog života. Nije čudo da BiH gleda na ovo djelo kao na njihovu Mona Lisu i čuva je kao dragocjenost”, kazao je veleposlanik Mor.

Ova izložba rasvjetljava i prati put Sarajevske hagade od srednjovjekovne kraljevine Aragonije, gdje je nastala sredinom 14. stoljeća i koju je napustila zajedno sa Židovima u 15. stoljeću, preko Italije do Sarajeva gdje je s krajem 19. stoljeća Zemaljski muzej kupio rukopis. Za vrijeme Drugog svjetskog rata Sarajevsku hagadu su spasili tadašnji direktor muzeja Jozo Petrović i kustos Derviš Korkut koji su njemačkom oficiru koji je došao tražiti

da mu predaju hagadu rekli da je ona već iznesena iz muzeja, izloživši se tako velikoj opasnosti. Jedna od legendi koja se veže uz Sarajevsku hagadu govori i o tome da je ona za vrijeme Drugog svjetskog rata bila zakopana ispod praga jedne džamije na Bjelašnici.

Tijekom posljednjeg rata u BiH, Sarajevsku hagadu spasili su profesor doktor Enver Imamović i četiri policajca koji su, dok su na Sarajevo padale granate, knjigu izvukli iz muzeja i odnijeli ju u sef Narodne banke.

Danas se originalna Sarajevska hagada čuva u prostoriji s posebnim klimatskim i svjetlosnim efektima a javnost može vidjeti samo visokokvalitetnu repliku.

Na izložbi je prikazana 21 stranica iz Sarajevske hagade - visokokvalitetne replike u originalnoj veličini — koje su upotpunjene popratnim legendama s objašnjenjima.

Hagada (pl. heb. hagadot) je židovski liturgijski tekst koji se čita tijekom Sedera, na početku obilježavanja židovskog blagdana Pashe kojim se obilježava izlazak iz Egipta, nakon četiri stotine godina zarobljeništva. U ranom srednjem vijeku, hagade se javljaju kao zasebne knjige u Europi, a Sarajevska hagada smatra se jednim od najbogatije iluminiranih srednjovjekovnih rukopisa koji je ikad načinjen za židovske naručitelje.

Ovom izložbom ističe se ne samo umjetnička i estetska posebnost Sarajev-

ske hagade, specifičnosti koje je izdvajaju unutar brojem skromnog korpusa drugih srednjovjekovnih sefardskih hagada, već i, u širem smislu, njena kulturno-povijesna važnost i uloga knjige u duhovnom životu Židova. Izabrane stranice Sarajevske hagade pružaju uvid u okolnosti i razloge nastanka ovog enigmatičnog rukopisa. Poseban segment izložbe čine neka od izdanja Sarajevske hagade, uključujući posljednje tiskano 2018. godine, čiji je izdavač, po prvi put samostalno, Zemaljski muzej BiH.

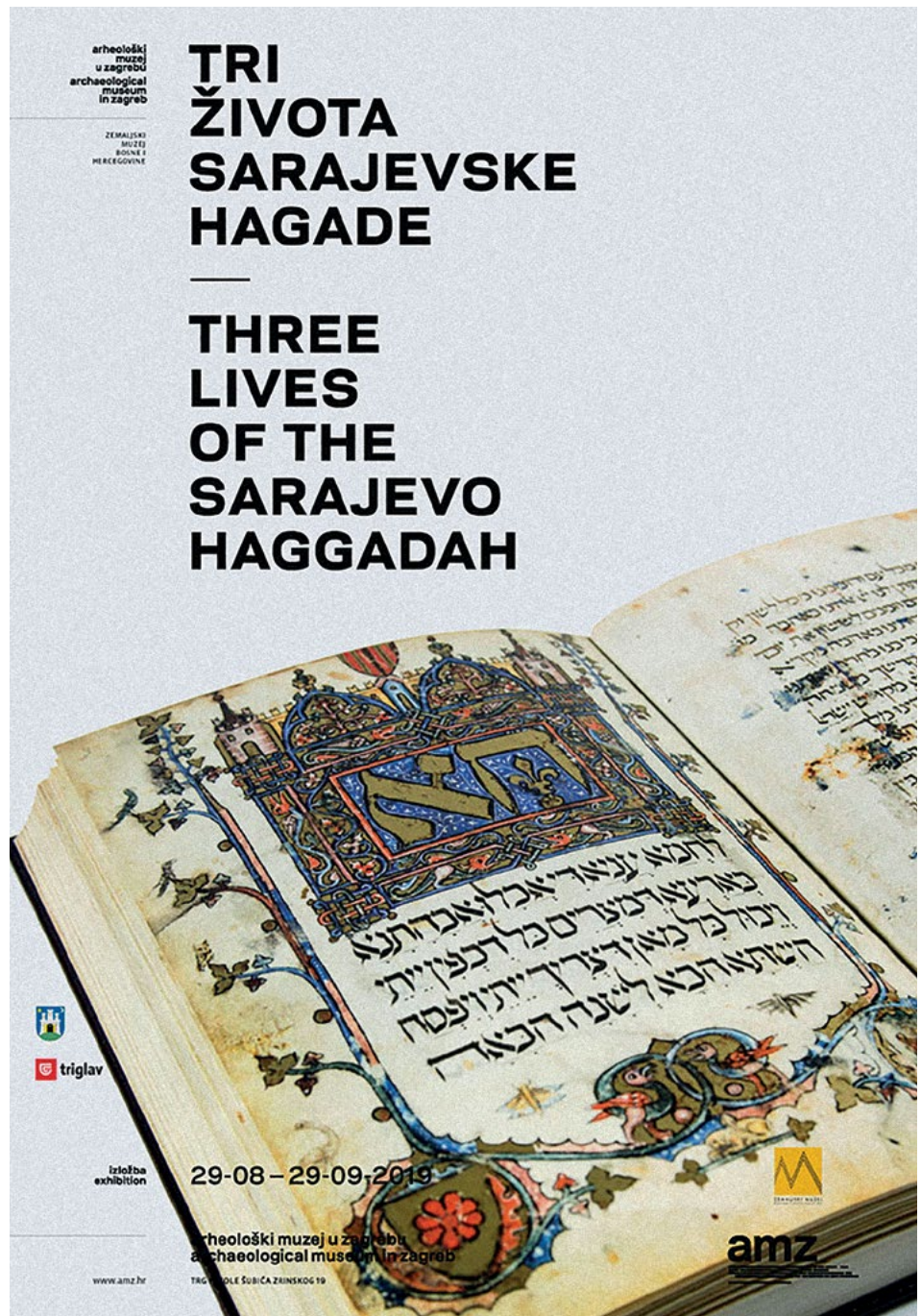
Ravnatelj Arheološkog muzeja u Zagrebu Sanjin Mihelić istaknuo je kako je ova izložba nastavak višegodišnje plodne suradnje dvaju institucija kojom zagrebački muzej dobiva priliku prikazati jedan izuzetan srednjovjekovni rukopis.

Autorica izložbe Aleksandra Bunčić napomenula je da cilj izložbe nije bio samo prikazati taj fascinantni dokument, već i predstaviti neke od najljepših minijatura koji se u njemu nalaze.

“Od njih ukupno 69, mi smo napravili selekciju od 21 minijature, koje su tu prikazane u prirodnoj veličini i upotpunjene popratnim materijalima iz ostalih muzeja, prije svega Arhiva BiH ali i drugih arhivskih dokumenata i građe koja prati ne samo povijesno-umjetnički razvoj tog rukopisa, nego i vrlo kompleksnu povijest koja nije ispisana na njenim stranicama, a koja je ispisana kroz stoljeća u kojima taj rukopis živi i opstaje”, rekla je Bunčić.

Izložba je prvi puta postavljena u Zemaljskom muzeju BiH u veljači ove godine, a kako je u Zagrebu kazao autor izložbe i direktor muzeja Mirsad Sijarić, riječ je o nastavku aktivnosti kojima taj muzej u ovoj godini obilježava 131 godinu svojega postojanja.

“Zemaljski muzej BiH najveći je i najstariji muzej u BiH, dom tri milijuna predmeta, arheoloških, etnoloških, prirodoslovnih, te knjižnice s 350 tisuća

PLAKAT IZLOŽBE O SARAJEVSKOJ HAGADI U ARHEOLOŠKOM MUZEJU U ZAGREBU

naslova, a Sarajevska hagada, koja se kod nas nalazi od 1894. godine, sasvim je sigurno najpoznatiji predmet koji čuvamo, rukopis priznat kao najvredniji rukopis te vrste u svijetu”, rekao je Sijarić.

Sarajevska hagada neprocjenjivi je rukopis, ali za Židove u BiH ona ima i drugačije vrijednosti i značenje: ona je dokaz dugog postojanja i djelovanja židovske zajednice u toj zemlji.

NADKANTOR DAVID MEISEL I DALJE SPAJA HRVATSKU I ČEŠKU

TEKST I FOTOGRAFIJA: TENA BUNČIĆ

POTOMCI D. MEISELA S VELEPOSLANICOM HRVATSKE U ČEŠKOJ I ČLANOVIMA ZORE U HOLEŠOVU

Kada sam prošle godine otputovala u Holešov u Češkoj, rodni grad mog pradjeda Davida Meisela, karlovačkog nadkantora, zborovođe i dirigenta, nisam ni sanjala što će se sve “zavrtiti” u samo godinu dana. U studenom prošle godine su Prvo hrvatsko pjevačko društvo Zora i Gradsko kazalište Zorin dom u predvorju kazališta u Karlovcu otkrili spomen ploču u čast Davida Meisela. Tom događaju prisustvovala i predstavnice Holešova, pročelnica za kulturne događaje u Holešovu Jana Slovenčikova i zamjenica ravnatelja Umjetničke škole u Holešovu Danuše Pospišilova. Već tada se osjetila velika povezanost između Karlovca i Holešova.

Početkom srpnja ove godine je komorni sastav iz Holešova Corde magico održao koncert u Karlovcu u sklopu 20. Međunarodne ljetne škole gitare i tom prigodom su Glazbena škola u Karlovcu i Umjetni-

ka škola iz Holešova potpisale povelju o partnerstvu i suradnje, što otvara vrata za brojna daljnja područja međunarodne suradnje na relaciji Hrvatska – Češka.

Sigurno najemotivnije i najsimboličnije bilo je gostovanje Davidove Zore (Prvo hrvatsko pjevačko društvo Zora kojem je David dirigirao dvadesetak godina i postigao europsku slavu kad je Zora bila proglašena najboljim amaterskim zborom u Europi 1935.) u Davidovom rodnom gradu Holešovu.

Grad Holešov već 19 godina u svom kulturnom programu grada ima Festival židovske kulture iako službeno u gradu ne živi niti jedan Židov. Ove godine su prvog dana festivala veleposlanik Izraela u Češkoj i gradonačelnik grada Holešova otkrili spomen ploču Davidu Meiselu na zgradi nekadašnjeg rabinata, točno preko puta Davidove rodne kuće. PHPD Zora gostovala je tri dana i imala tri nastupa u Češkoj. Prvi je bio pozdravni nastup u znamenitoj Šahovoj sinagogi (koja je neaktivna ali pretvorena u muzej) gdje su otpjevali dvije židovske skladbe i jednu o rijeci Kupi u Karlovcu. Drugi nastup je bio kod spomen ploče, gdje je Davidu Meiselu odala počast i veleposlanica Hrvatske u Češkoj Ljiljana Pancirov. Centralni nastup Zore bio je u predivnom atriju dvorca Zameka u Holešovu gdje je Zora bila dočekanica i ispraćena ovacijama.

Zora se predstavila s nekoliko židovskih skladbi. Prva je bila iz Davidovog pera, “U tihom polju”. Uslijedila je “Yerushalaim shel zahav” pa popularna “Hava nagila” u obradi našeg Emila Cosetta. Vrhunac je bio splet pjesama iz mjuzikla “Guslač na krovu”. Za dodatak je Zora otpjevala još dvije pjesme o svom Karlovcu i jednu iz širokog spektra hrvatskog folklor. Pljesku i ovacijama nije bilo kraja. Nakon službenog dijela Zora je nastavila pjevati za svoje domaćine i našu veleposlanicu do dugo u noć i pritom su izvodili pjesme od klasike, preko našeg folklor, do pjesama Olivera Dragojevića. Veleposlanica nije skrivala svoje oduševljenje i već je u sljedećih nekoliko dana mailovima gradonačelnicima započela razgovore o bratimljenju dva grada, Karlovca i Holešova.

Kako bi ova predivna priča dobila još veći sjaj, sve će to naša Hrvatska radio-televizija dokumentirati u dokumentarcu o Davidu Meiselu. Prošli tjedan je ekipa HRT zajedno samnom snimala u Holešovu, Brnu i Beču. Još nas čeka snimanje u Karlovcu. A početkom sljedeće godine nadamo se da će dokumentarac biti premijerno prikazan na nacionalnoj televiziji.

David Meisel, ubijen prije gotovo osamdeset godina u Jadovnu, i dalje glazbom spaja ljude, gradove, države.

PREZENTACIJA “GENEZA AUSCHWITZA” ODRŽANA U RIJECI I OPATIJI

PRIPREMIO: J. B.

Početak rujna u Gradskoj vijećnici Grada Rijeke održana je prezentacija “Geneza Auschwitza” s virtualnim posjetom Memorijalnom muzeju Auschwitz-Birkenau. Pred ispunjenom Gradskom vijećnicom, prezentaciju o zloglasnom logoru koji je postao simbolom patnji žrtava Holokausa održao je kustos Memorijalnog muzeja Auschwitz-Birkenau Ryszard Domasik.

Domasik je govorio o povijesti Auschwitza te posjetitelje virtualno proveo logorom, barakama u kojima su vršeni strašni medicinski eksperimenti, podrumima za mučenje, zidom smrti,

užasima željezničke rampe u Birkenau gdje se vršila selekcija za krematorij te fascinantnim eksponatima Memorijalnog muzeja.

Glavni inicijator i organizator ove prezentacije, koju su podržale i udruge antifašističkih boraca Rijeke i Opatije te Grad Rijeka, bio je Oleg Mandić, opatij-ski antifašistički aktivist, poznat kao posljednji dječak koji je napustio zloglasni koncentracijski logor Auschwitz.

“Ako nekog želite naučiti dobru, potrudite se da upozna zlo. Vodeći se tom mišlju, već više od deset godina posjećujem obrazovne institucije diljem svijeta i prenosim mladim ljudima djeliće svojih iskustava,” rekao je Mandić.

Prezentaciji u Gradskoj vijećnici nazočio je i riječki gradonačelnik Vojko Obersnel istaknuvši da su ovakve prezentacije važne kako bi se svi podsjetili kakvo je zlo nanoseno tijekom Drugog svjetskog rata i kako se tako nešto više nikada ne bi ponovilo. Dan kasnije, prezentacija je održana i u Opatiji.

Dinko Tamarut, predsjednik Saveza antifašističkih boraca i antifašista Primorsko-goranske županije, istaknuo je kako je ova prezentacija, kao i svi drugi događaji organizirani u povodu sjećanja na strahote Drugog svjetskog rata, znak poštovanja na sve njegove žrtve i nade — da se nikad ne ponovi.

AVISHAI COHEN TRIO U DUBROVNIKU

PIŠE: F.C.

Jazz sastav Avishai Cohen Trio nastupio je u u srpnju na terasi dubrovačke tvrđave Revelin na rasprodanom koncertu u sklopu glazbenog programa jubilarnih 70. Dubrovačkih ljetnih igara.

Međunarodno priznat basist, pjevač, skladatelj i aranžer, Izraelac Avishai Cohen, s kojim su nastupili i azerbajdžanski pijanist Elchin Shirinov te izraelski bub-

njar Noam David, obratio se publici tijekom koncerta, istaknuvši da je zahvalan što nastupa u Dubrovniku.

“Nikad prije nisam bio u ovom dijelu Hrvatske. Danas sam uživao u prelijepoj palači i magičnoj atmosferi ovog grada”, rekao je kratko Cohen.

Cohen je u dugogodišnjoj glazbenoj karijeri ostvario suradnju s nizom uglednih svjetskih glazbenika, kao što su Chick Corea, Herbie Hancock, Alicia Keys, , Claudia Acuña, Paquito D’Rivera,

Bobby McFerrin, Roy Hargrove i Kurt Rosenwinkel, a surađivao je i s najpoznatijim svjetskim orkestrima poput Londonske ili Izraelske filharmonije.

U dosadašnjem radu sa svojim triom Cohen je objavio tri studijska albuma (“Gently Disturbed” 2008., “From Darkness” 2015. i “Arvoles” 2019.), a njegova glazba mješavina je bliskoistočnih, istočnoeuropskih te afroameričkih zvukova. Vrlo često pjeva na latinu.

KOLINDA GRABAR KITAROVIĆ BORAVILA U DRŽAVNOM POSJETU IZRAELU

PIŠE: H. B.

FOTOGRAFIJE: MINISTARSTVO VANJSKIH
POSLOVA DRŽAVE IZRAEL

Predsjednica Republike Hrvatske Kolinda Grabar Kitarović u srpnju je boravila u državnom posjetu Izraelu, gdje su je primili najviši izraelski dužnosnici: predsjednik Reuven Rivlin, premijer Benjamin Netanyahu, predsjednik Knesseta Yuli-Yoel Edelstein i ministar vanjskih poslova Israel Katz. U središtu razgovora bili su odnosi između Hrvatske i Izraela, a izraelski je predsjednik zahvalio Hrvatskoj što se “suprotstavlja mržnji prema Izraelu”.

“Vjerujem da naše prijateljstvo možemo pretvoriti u strateško partnerstvo”, rekao je Rivlin i zahvalio je Hrvatskoj na pomoći koju je pružila Izraelu u gašenju razornih požara. Rivlin se prisjetio i svog prošlogodišnjeg državnog posjeta Hrvatsku i obilaska Jasenovca i poručio da “zajedno moramo raditi na čuvanju sjećanja i poučavanju o Holokaustu”.

Kolinda Grabar-Kitarović ocijenila je da su brojni susreti na visokoj razini između dviju zemalja ne samo jasan pokazatelj da se odnosi dobro razvijaju već i da se pretvaraju u strateško partnerstvo uz jasnu poruku da “Hrvatska jest i bit će postojan prijatelj Izraela u UN-u, NATO-u i EU”.

Predsjednica RH je u Izraelu posjetila i Memorijalni centar Holokausta Yad Vashem, a Hrvatska i Izrael su na pet godina produljile memorandum o poučavanju

KOLINDA GRABAR KITAROVIĆ U YAD VASHEMU

Holokausta. Tijekom boravka u Izraelu između ostaloga je posjetila i Haifu gdje je tom prigodom potpisan memorandum o suradnji dviju luka Haife i Rijeke.

Izraelski predsjednik uputio je poziv predsjednici za sudjelovanjem na sastanku svjetskih čelnika u Jeruzalemu 23. siječnja 2020. u povodu 75. godišnjice oslobođenja koncentracijskog logora Auschwitz-Birkenau.

DAVOR BOŽINOVIĆ U IZRAELU POTPISAO NIZ SPORAZUMA O SURADNJI

Hrvatski ministar unutarnjih poslova Davor Božinović u rujnu je u Izraelu

potpisao niz sporazuma koji bi trebali poboljšati suradnju između dviju zemalja u raznim područjima. Zajedno s glavnim direktorom izraelskog Nacionalnog ureda za kibernetiku Yigalom Unnom potpisao je sporazum o kibernetičkoj sigurnosti, području u kojem Izrael ima zavidno iskustvo i tehnologiju. Božinović je potpisao i Sporazum o suradnji u području javne sigurnosti a tijekom svog boravka u Izraelu održao je niz razgovora o jačanju suradnje između Hrvatske i Izraela, te sudjelovao na konferenciji o borbi protiv terorizma.

“OBRAĆENICA”

— ROMAN O ZABRANJENOJ LJUBAVI IZ 11. STOLJEĆA

PIŠE: NATAŠA BARAC

Netko je jednom navodno rekao da “ljubav pokreće svijet”. A što se događa kada je ta ljubav zabranjena — hoće li takva ljubav dodatno pokrenuti svijet? Zabranjene ljubavi česta su tema umjetničkih djela i vječna inspiracija umjetnika, a žene i muškarci očito se zaljublivali u one u “koje nisu smjeli”, iz ovih ili onih razloga, od davnih dana.

Priču o jednoj takvoj zabranjenoj ljubavi iz 11. stoljeća donosi nam flamanski književnik Stefan Hertmans u predivnoj knjizi “Obračenica” (izdavač Fraktura, 2019.).

Sedamnaestogodišnja Vigdis Adelais je kršćanka koja se u svom rodnom Rouenu strastveno zaljubila u dvadesetogodišnjeg Židova Davida Todrosa, sina glavnog rabina iz Narobonnea, koji u Rouenu uči u ješivi. I jedan i drugi bili su iz uglednih obitelji, a zbog svoje su ljubavi odlučili pobjeći i pokušati pronaći zajedničku sreću daleko od svih. Njihovi prvi susreti i razgovori opasni su i praktički nemogući, ali Vigdis Adelais hrabra je mlada žena koja ne odustaje lako. Mladi par odlučuje se tako na bijeg, pun prepreka i izazova, koji će ih odvest u nepoznate, daleke krajeve uz neizbježna iskušenja i tragedije.

Autor ovog romana Stefan Hertmans (višestruko nagrađivani flamanski autor romana, priča, eseja, kazališnih tekstova i pjesničkih zbirki) istraživao je povijesne spise i svoj roman utemeljio na istinitom

događaju, jer Vigdis Adelais, poznata i po svom židovskom imenu Hamutal i David Todros stvarno su postojali i voljeli se. Ova napeta ljubavna priča time dobiva dodatnu vrijednost, jer rekonstruirala događaje koji i danas djeluju suvremeno, bez obzira na to što su se dogodili u 11. stoljeću.

Ono što je posebno zanimljivo i što ovoj knjizi daje posebnu čar, su dijelovi koji govore o tome kako su ljudi živjeli u to doba. Dok bježe od svijeta kojeg su poznavali, Vigdis Adelais i David moraju nekako preživjeti. Što su jeli, gdje su spavali, kako su liječili zadobivene ozlijede — sve to otkriva nam Stefan Hertmans a zahvaljujući tim opisima i detaljima čitatelj dobija u svojoj glavi plastičnu sliku svijeta u 11. stoljeću. Autor daje i fantastičan uvid u svijet židovske zajednice toga doba (npr. da je tada “granica između Židova i ne-Židova bila manje stroga nego danas”), pa time ovo djelo nije samo roman već i knjiga od koje možemo svašta naučiti:

“U ješivi ili rabinskoj školi Rodoma, kako se Rouen tada zvao, kasnije su podučavali veliki učenjaci poput slavnog Rashbama ili kasnije Menahema Vardimasa — ljudi čiji su komentari Tore do danas ostali utjecajni. Učenjaci su dolazili sa svih strana svijeta da slušaju predavanja ili da predaju, poput Abrahama Ibn Ezre iz Andaluzije. Ješiva u Rouenu bila je još razmjerno nova, sagrađena je oko 1090. Židovska zajednica koja se ovdje naselila u rimsko doba u međuvremenu je posta-

la prilično velika. Kad je mladi David Todros došao u grad, u njemu je bilo pet tisuća židovskih stanovnika, otprilike petina ukupnog stanovništva. Zajedno s Narbonneom, Rouen je postao najvažnija ‘terra judaeorum’ toga doba”.

Čitatelji ovog romana sigurno će se se zapitati koliko su se stvari i odnosi promijenili od 11. stoljeća. Jesmo li postali tolerantniji i jesu li danas sve nekada zabranjene ljubavi slobodne? Ili kao što na kraju romana zaključuje autor: “Svijet se vrti, ako na tren zaustaviš dah, stane”.

STEFAN HERTMANS – «OBRAĆENICA»

B”H

SAHRANA I ŽALOVANJE U ŽIDOVSTVU

— TRADICIJA, PRAKSA I ZAKONSKA DIMENZIJA

PIŠE: LUCIANO MOŠE PRELEVIĆ,
GLAVNI RABIN RH

U židovstvu smrt i žalobni običaji vođeni su s dva osnovna principa: treba se odnositi s poštovanjem prema pokojniku (kevod ha-met) i brinuti za osjećaje živih, za osjećaje tugujuće rodbine (kevod he-haj). Kada židovski zakon određuje da se pogreb mora obaviti u roku od 24 sati poslije smrti, time se iskazuje kevod ha-met, jer ostaviti tijelo nesahranjeno duže vrijeme smatra se iskazivanjem nepoštivanja prema pokojniku. Zakonom koji zabranjuje kremiranje, nego propisuje da se pokojnik mora sahraniti u zemlju, također se iskazuje poštovanje prema pokojniku, jer prema židovskoj tradiciji tijelo mora biti vraćeno zemlji od koje je čovjek i stvoren. Zahtjev da prijatelji ožalošćenima moraju pripremiti prvi obrok poslije sahrane je iskazivanje drugog osnovnog principa kevod he-haj, brige o živima, jer kada bi se to ostavilo ožalošćenima na brigu, oni bi u svojoj tuzi mogli zaboraviti na hranu i time ugroziti svoje zdravlje. I intenzivno sedmodnev-

no tugovanje (šiva), koje daje priliku ožalošćenima da se pomire sa svojim gubitkom, fokusirano je na žive, a ne na mrtve i spade u princip kevod he-haj. Čak i riječi i izrazi za smrt i umiranje, koje se upotrebljavaju u židovskoj literaturi, od Tore do danas, iskazuju židovsku želju da ublaže šok i traumu ožalošćenih i zato oštrije i direktnije riječi zamjenjujemo blažima i ne tako direktnima. Kad je Jakov umro, Tora kaže da je ispustio zadnji dah i pridružio se svojim pretcima (Post.: 49:33). Ni za kralja Davida prorok ne kaže direktno da je umro, nego radije upotrebljava sličan izraz, da je zaspao sa svojim pretcima (Kraljevi I 2:10). Upotreba eufemizama u stvarima vezanim sa smrću najuočljivija je u samom nazivu talmudskog traktata koji je posvećen propisima žalovanja. Njegov originalni naziv je Evel Rabati (Veliki traktat o žalovanju) i to je ime bilo u upotrebi sve do 10. st. n. e. U 11. st. Raši, jedan od najvećih i najpoznatijih židovskih komentatora, uvodi novu terminologiju nazivajući taj traktat eufemistički Semahot (Radovanje) i to se ime koristi i danas. Tako se hebrejska riječ Niftar upotrebljava za onoga tko je umro,

a znači da nas je netko napustio. Često se kaže da je pokojnik otišao u svijet istine, pa se groblje naziva Olam Ha-emet (svijet istine) ili Beit He-hajim (kuća živih). Neki nežidovski autori vole kazati da je život dan između dvije noći, prve prije rođenja, dok ne znamo za sebe, i druge poslije smrti, a židovski autori kažu da je smrt noć između dva dana. Prvi dan je sam život na Zemlji, dok je drugi dan vječni život koji nas čeka u budućem svijetu (Olam Ha-ba), u svijetu koji treba doći. Židovstvo nas uči da je ljudsko biće kompleksno i da se sastoji od tijela i duše. Uvodna rečenica u Pirke Avot (Izreke otaca) ističe da cijeli Izrael ima udio u svijetu koji će doći (Kol Israel Ješ Leha Helek Le-olam Ha-ba). Ali u ovom tekstu se nećemo baviti što se događa s dušom poslije smrti (eshatologijom), nego ćemo se fokusirati samo na tijelo, čovjekove zemne ostatke.

Pogreb i žalovanje u židovstvu je kombinacija običaja i propisa, koji proizlaze iz klasičnih rabinskih tekstova i Tore. Brojne židovske zajednice živeći stoljećima u dijaspori i rasute širom svijeta stvorile su svoje specifične žalobne običaje, koji se u nekim pojedinostima međusobno manje

ili više razlikuju. Ono što je zajedničko svim židovskim zajednicama, bez obzira na veličinu, je postojanje udruge Hevra Kadiša (Sveto društvo), koje se pored brojnih ostalih stvari bavi svim poslovima oko pripreme i sahrane pokojnika. U židovstvu ožalošćenima se smatraju samo srodnici u prvom koljenu: roditelji, djeca, brat i sestra, te supružnik. Propisi koji se tiču žalovanja ne odnose se na djecu ispod bat i bar micva dobi, ni ako je preminulo dijete imalo manje od 30 dana. Nakon što čujemo vijest o nečijoj smrti izgovaramo blagoslov: “Baruh Dajan Ha-emet”, kojim blagoslivamo B-ga što je “pravedan i istinit sudac”. Nekad je bio običaj, koji su neki zadržali do danas, da se na vijest o smrti bliskog srodnika ili supružnika, trga odjeću. Danas većina to radi na groblju prije samog pogreba.

Sada ću objasniti termine koji u židovstvu imaju veze sa smrću i žalovanjem:

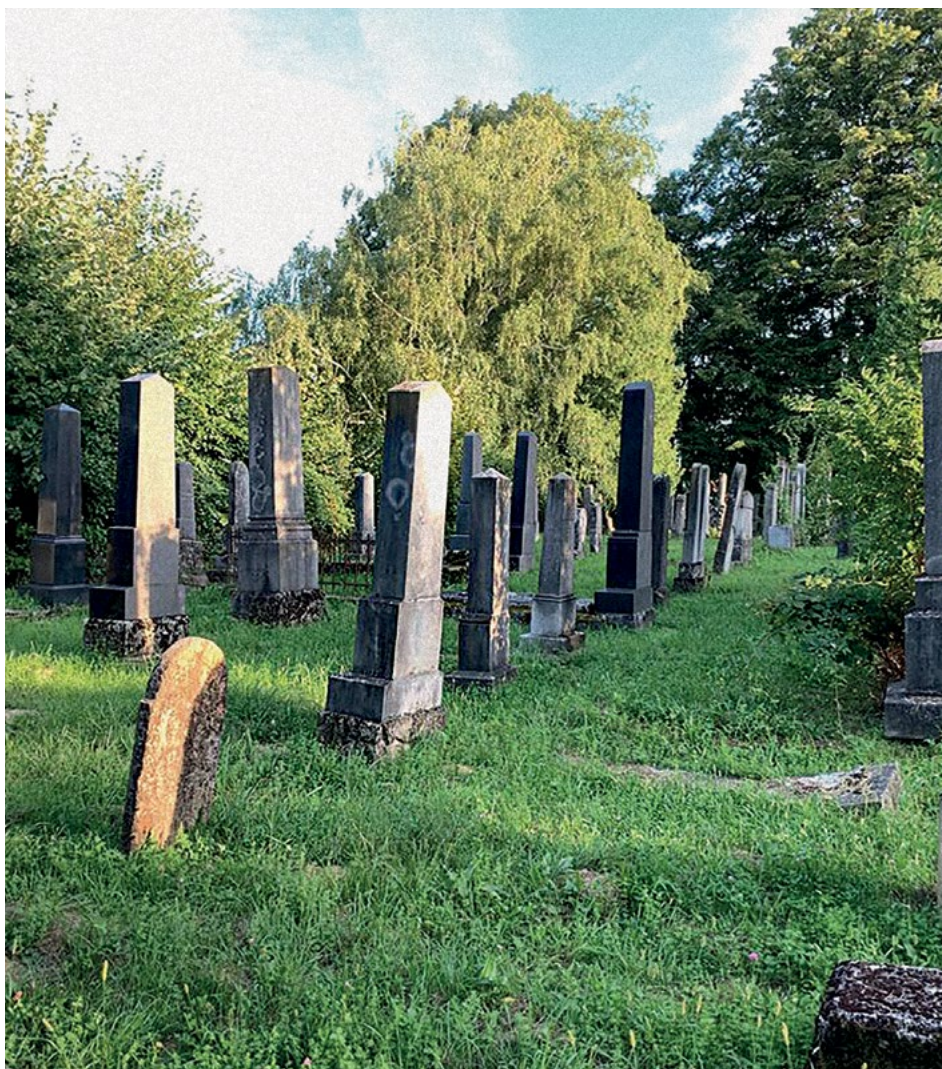
BIKUR HOLIM

— POSJEĆIVANJE BOLESNIKA

Posjet bolesniku jedna je od brojnih društvenih obaveza, kojoj židovstvo daje vjersko obilježje i uzdiže kao posebno dobro djelo i proglašava čovjekovom dužnošću običi bolesnika bez obzira na njegovu vjeru, rasu ili imovinsko stanje. Postoje brojna pravila i upute kako i kada to obaviti. Pritom uvijek treba imati na umu bolesnika.

ROFE — LIJEČNIK

Prema židovskoj etici ništa nije toliko dragocjeno kao ljudski život i zato liječnik treba učiniti sve da bi ga sačuvao i produžio. Propisi nalažu da se i Šabat smije prekršiti ako je život u opasnosti (Pikuah Nefesh). Talmud traktat Šabat (15/16) kaže da smijemo prekršiti Šabat ako se radi o spasu teško bolesnog djeteta starog samo jedan dan, ali za preminulog, pa makar to bio kralj David, ne smijemo, jer B-g nam je dao zapovijedi da živimo u njima, a ne da umremo zbog njih. Iako smatramo

ŽIDOVSKO GROBLJE U KOPRIVNICI

B-ga vrhovnim liječnikom i to spominjemo u molitvama, jedan od mojih učitelja rabina je s humorom primjetio da se u židovstvu mi ne molimo samo B-gu da nas izliječi, nego moramo otići liječniku i da je zato pametnije moliti B-ga da nas uputi dobrom liječniku.

ŠINUI HA-ŠEM

— PROMJENA IMENA

U slučajevima teške bolesti, kada su izgledi za ozdravljenje minimalni, ili kada netko želi promijeniti svoju lošu situaciju, tada se neki vraćaju starom običaju i mijenjaju ime ili svom imenu dodaju neko simbolično. Talmud kaže da jedna od ove 4 stvari

moгу čovjeku promijeniti sudbinu: milosrđe, molitva, promjena imena i promjena djelovanja. U srednjem vijeku je to bilo uobičajeno, a to neki rade i danas.

GOSES — UMIRUĆI, OSOBA NA SAMRTI

Goses je osoba na samrti i nikad ga se ne smije ostaviti samog. Prisutnost se smatra posebnim dobrim djelom. Čak i za čovjeka na samrti je dozvoljeno prekršiti Šabat i pokušati mu produžiti život. Zabranjeno je bilo kakvo ubrzanje smrti, čak i iz samilosti (eutanzija) radi skraćivanja muka, čak i kada se radi o neizlječivoj bolesti.

PETIRA — ODLAZAK OSOBE, SAM ČIN UMIRANJA

Kada nastupi smrt, netko od članova obitelji pažljivo sklapa oči i usta pokojnika, jer je Josef obećao Jakovu, svom ocu, da će mu sklopiti oči kad umre. Tijelo se zatim spušta na pod, pokriva plahtom, a blizu glave se pali svijeća, kao iskaz poštovanja prema pokojniku, jer postoji vjerovanje da plamen svijeće olakšava put na nebo. Neki smatraju da plamen svijeće drži zle duhove daleko. Kabalisti stavljaju oko tijela 26 svijeća, što je brojeva vrijednost B-žjeg imena izraženog tetragramom.

MET MICVA — NAZIV ZA POKOJNIKA BEZ RODBINE

Kada preminuli nema rodbine, koja bi bila dužna sahraniti pokojnika, obaveza tada pada na zajednicu i to se u židovstvu smatra izuzetno dobrim djelom i krajnjim izrazom apsolutne ljubavi prema bližnjem, jer nitko, ni pokojnik, a ni rodbina ne mogu uzvratiti uslugu

ŠMIRA/ŠOMER — ČUVAR

Običaj je da se od trenutka smrti do samog pogreba tijelo pokojnika ne ostavlja samo. Ono se čuva 24 sata i zato su šomerim (čuvari) oslobođeni svih drugih vjerskih obaveza. Postoje razna tumačenja ovog običaja. Prvenstveno se radi o iskazivanju poštovanja prema pokojniku, što ima svoje korijene u Bibliji, dok neki iz praznovjerja smatraju da se tijelo čuva od zlih duhova. Nažalost i u židovstvu ima dosta praznovjerja, posebno kada se radi o smrti, pogrebu ili posjetu groblju.

ANINUT/ONEN — OŽALOŠĆENI PRIJE SAHRANE

Aninut je razdoblje od smrti pokojnika do sahrane, a u tom vremenu ožalošćeni se naziva onen i ima poseban status: oslobođen je svih vjerskih obaveza, čak i molitve ili stavljanja tefilina (molitvenog remenja), da bi se u potpunosti posvetio pokojniku i poslovima oko sahrane. Jede u osami,

ne jede meso i ne pije alkohol. Aninut prestaje odmah poslije sahrane, čim se raka zatrpava i onda počinje avelut. Aninut se ne primjenjuje poslije smrti djeteta koje nije napunilo 30 dana života. Razne zajednice razvile su različite običaje, od kojih se mnogi baziraju na praznovjerju. Jedan običaj je da se iz kuće u kojoj je neko umro, kao i iz dvije susjedne izbaci sva voda (nekada nije bilo tekuće vode). Neki tumače da je to bio način da obavijeste sugrađane o smrtnom slučaju, ali i da ih se podsjeti na njihove obaveze prema pokojniku i ožalošćenima. Praznovjerna tumačenja ću za potrebe ovog teksta preskočiti. Također je uobičajeno da se u kući žalosti ogedala pokriju ili okrenu prema zidu. Židovska tradicija opet nudi brojna tumačenja. Neki kažu da ogedalo predstavlja taštinu, kojoj nema mjesta u trenucima žalosti, dok drugi drže da treba spriječiti dušu pokojnika da se ogleda.

TAHARA — ČIŠĆENJE I PRIPREMA TIJELA POKOJNIKA ZA SAHRANU

Tahara ili Reciha je naziv za ritualno pranje tijela pokojnika, koje se obavlja prije sahrane. Za vrijeme rabinskih studija osim teorije imali smo i praksu, od kojih je pranje tijela pokojnika bila najteža, zato neću pisati o detaljima, nego ću samo napomenuti da se tijelo pere izvana i iznutra (Jeruzalemski običaj). Za vrijeme pranja neprekidno gori svijeća i slušaju se psalmi. Pranje tijela se zasniva na biblijskom citatu iz Knjige propovjednikove (Kohélet 5:15) koji kaže da čovjek tako odlazi kako je i došao, što su rabini protumačili da čovjeka peru kad se rodi i zato ga treba oprati i kada napušta ovaj svijet. Ljudi (Recihim) koji rade ovaj posao to rade s posebnim dignitetom prema pokojniku i nevjerojatno je kako su cijenjeni u društvu. Poslije pranja tijelo se osuši i zatim oblači u posmrtno odijelo (Tahrihim). Tahrihim (od hebrejskog Karah što znači umotati) je posmrtna odjeća od bijelog lana u koju

se oblači pokojnik. Bijela boja simbolizira čistoću i praštanje. Prema propisima sastoji se od najmanje tri dijela, a najviše od sedam, a šije se bez poruba, čvorova i džepova, sa širokim šavovima. Takva odjeća, prema talmudskom vjerovanju, treba olakšati pokojniku uskrsnuće i nastavak onostranog života. Odijelo nema džepove jer čovjek ništa ne nosi sobom na drugi svijet osim svojih dobrih djela. Također je običaj da se muškarca umota u njegov molitveni šal (Talit), kojem se jedna resa odsiječe. Rabini inzistiraju da se prsti na rukama moraju ispraviti, jer kako kaže rabin Meir: čovjek dolazi na ovaj svijet dođe sa stisnutim šakama, kao da želi zgrabiti cijeli svijet, a kad ga napušta, njegove ruke su širom otvorene, kao da kaže da s ovog svijeta ništa nije odnio. U staro doba, prije 2000 godina, Židovi su imali luksuzne pogrebe i poštovanje pokojniku se iskazivalo šivanjem skupe odjeće. Veliki troškovi su mnoge obitelji doveli u siromaštvo i zato je u 2.st.n.e. rabin Gamaliel, predsjednik Sanhedrina i jako bogat čovjek, naredio da se pokojnici sahranjuju u skromnoj odjeći, jer u smrti svi ljudi su jednaki. Tijelo se zatim stavlja u mrtvački sanduk (Aron Metim), koji se radi od neobrađenih dasaka, bez ukrasa i bez metalnih dijelova, jer se time ističe poniznost i skromnost. Kad članovi Hevra Kadiše završe s pripremom tijela za ukop, ono se stavlja u sanduk, koji se više ne smije otvarati. Židovski običaj je da se pokojnik ne sahranjuje u sanduku, što se u Izraelu poštuje. U Hrvatskoj i većini zemalja pokojnik se mora sahraniti u sanduku, što mi poštujemo, jer jedan od glavnih principa židovstva je držati se zakona države u kojoj živimo.

LEVAJA — ISPRAĆAJ POKOJNIKA

Levaja je sam ispraćaj pokojnika. Nema razlike između bogatih i siromašnih, svi se jednako ispraćaju i ispraćaj pokojnika na groblje se smatra posebno dobrim

djelom. U talmudsko vrijeme povorka do rake se zaustavljala šest puta simbolizirajući šest stadija u ljudskom životu od rođenja do smrti. Neki su taj običaj zaustavljanja zadržali i danas. Običaj je da članovi obitelji ubace u raku po tri lopate zemlje, jer su oni odgovorni za njegovu sahranu i tako to simbolično ispunjavaju. Lopata se ne prenosi iz ruke u ruku, nego se spušta na zemlju.

KERIA — CIJEPANJE, KIDANJE ODJEĆE OŽALOŠĆENIH

Ožalošćeni tradicionalno naprave Keriu (cijepanje vanjske odjeće) prije ili na samom pogrebu. Za roditelje se odjeća kida na lijevoj strani, iznad srca i mora biti jasno vidljivo, dok za ostalu rodbinu na desnoj strani, s time da rez za roditelje nikad ne smijemo popraviti, dok za ostalu rodbinu možemo 30 dana nakon sahrane.

HESPED — HVALOSPJEVI, GOVORI NA ISPRAĆAJU

Običaj je da prije samog početka ispraćaja izgovaramo Hespedit (hvalospjeve) o pokojniku, u kojima govorimo o dobrim djelima koja je pokojnik učinio. Što više

ljudi istupi govoriti, to bolje. Taj običaj učimo iz Tore kada je Abraham došao na Sarinu sahranu održati Hespedit.

KEVURA — SAHRANA

Kevura je sama sahrana. Ostati nesahranjen je prema židovstvu najveća nesreća koja je mogla zadesiti pokojnika. Čak i zločinac osuđen na smrt ima pravo biti sahranjen. Prema židovskim običajima i propisima sahrana bi se morala održati u roku od 24 sata iz poštovanja prema pokojniku. Svako odlaganje predstavlja omalovažavanje čovjeka kao B-žje kreacije, jer bi moglo doći do vidljivog raspadanja tijela. Iz istog je razloga zabranjena i kremacija. Na groblju čovjek se mora ponašati skromno i pažljivo, da svojim ponašanjem ne bi ponizio pokojnika pokazujući mu stvari u kojima pokojnik više ne može uživati. Prilikom ispraćaja i pokopa rabin ili član Hevra Kadiše čita molitve i psalme, a ožalošćeni, najčešće sin izgovara Kadiš. Nakon što je raka zatrpana, svi prisutni se okreću ožalošćenima. Do tog trenutka sva njihova pažnja je bila okrenuta prema pokojniku i njegovom ispraćaju, ali sada, kada je pokojnik ispraćen i sahranjen, svi prisutni prilaze ožalošćenima i žaluju im se. Tada se mijenja i status ožalošćenih i oni od Onanim, ožalošćenih koji imaju obavezu sahraniti pokojnika, postaju Avelim, osobe u žalosti, koje moraju odtugovati i oplakati svoj gubitak. Prilikom sahrane zabranjuje se posjet drugim grobovima, jer bi to odvuklo pažnju i umanjilo poštovanje prema osobi na čiji sprovod smo došli.

Prilikom sahrane zabranjuje se posjet drugim grobovima, jer bi to odvuklo pažnju i umanjilo poštovanje prema osobi na čiji sprovod smo došli.

AVELUT — OŽALOŠĆENI, TUGUJUĆI POSILIJE POGREBA

Avelut počinje od trenutka završetka sahrane, kada je raka zatvorena. To je duhovno stanje u kojem ožalošćena rodbina mora odtugovati i oplakati svoj gubitak. Postoje propisi (Dine Avelut) koji obavezuju članove obitelji da žale za roditeljima, djecom, bratom, sestrom i supružnikom. Biblija navodi brojne primjere oplakivanja. U Talmudu i u rabinskoj literaturi se navode četiri razdoblja žalosti: Aninut — razdoblje od trenutka smrti do završetka sahrane, Šiva — razdoblje od 7 dana poslije sahrane, Šlošim — razdoblje od 30 dana poslije sahrane i Šana — razdoblje od godinu dana poslije sahrane.

ŠIVA — RAZDOBLJE OD 7 DANA TUGOVANJA

Šiva je razdoblje od 7 dana poslije sahrane roditelja, djece, brata, sestre i supružnika. Obično se kaže "sjediti Šivu", što doslovno opisuje ponašanje ožalošćenih, koji tih 7 dana ne izlaze iz kuće, nego samo sjede na podu ili niskim klupicama. Obuveni su ili samo u čarape ili u meke platnene papuče, a zabranjeno je nositi kožne cipele, jer se koža povezuje s luksuzom. Čim se ožalošćeni vrate s groblja jedu prvo jelo, tzv. jelo utjehe (Seudat Havraa), koje se sastoji od nečeg okruglog, najčešće tvrdo kuhana jaja s kruhom, a može i leća. Jaje se smatralo simbolom života i uskrsnuća. To jelo pripremaju susjedi i prijatelji i na taj način daju podršku ožalošćenima i

iskazuju svoju brigu i saučešće. U tih 7 dana zabranjena im je svaka djelatnost poput kuhanja, šivanje, pranja rublja, kao i sve stvari koje čovjeku prčinjaju zadovoljstvo. Običaj je da svih 7 dana u kući gori svijeća. Ožalošćene koji sjede Šivu svakodnevno obilaze posjetioci, koji imaju propisani određeni kodeks ponašanja, kao npr. suzdržavanje od suvišnog razgovora i započinjanja razgovora.

ŠELOŠIM — RAZDOBLJE OD 30 DANA TUGOVANJA

Šelošim je razdoblje od 30 dana tugovanja poslije sahrane, u kojem je ožalošćenima zabranjeno nositi nova odijela, šišanje, brijanje, učestvovanje na zabavama i svečanostima, pa i vjenčanjima i Brit Mila. Jedini izuzetak je rođenje vlastitog djeteta. Ali u svemu, pa i u tuzi bi morali naći zlatnu sredinu, rabini su zato odvrćali ljude od pretjeranog tugovanja. Govorili bi: “Tri dana za plakanje, sedam za tugovanje, a trideset za uzdržavanje od šišanja, brijanja i veselja”. U tih 30 dana čovjek bi trebalo iz stanja tugovanja prijeći u stanje normalnog života. Jedino za roditeljima uzdržavanje traje punih 12 mjeseci (šana). Za odlazak na groblje u period žalosti nema jedinstvenog običaja. Neki ga posjećuju često, a neki se uzdržavaju od posjete. Tradicija je da se na groblje ode 9.ava, tijekom mjeseca elula, između Roš Hašana i Jom Kipura, te na godišnjicu smrti ili dan ranije.

MACEVA — KAMENI SPOMENIK

Maceva je hebrejski naziv za kameni spomenik, koji se postavlja na grob pokojnika. Običaj je da se postavi nakon 30 dana ili čak nakon 12 mjeseci. Prilikom otkrivanja Maceva radi se mala ceremonija kada se čitaju određeni psalmi i molitve.

JARCAJT — GODIŠNJICA SMRTI

Jarcajt je jidiš naziv za godišnjicu smrti, izraz koji upotrebljavaju Aškenazi od 15. st. Sefardi za godišnjicu smrti kažu anjos

ŽIDOVSKO GROBLJE U ZVORNIKU

ili anju. Tog dana se drži komemoracija. Mnogi taj dan poste kao izraz kajanja, ispaštanja i znak poštovanja pokojnika. Običaj je tog dana davati cedaka (milstinju) i činiti dobra djela. U kući pokojnika se često organiziraju čitanja i učenja iz Mišne. Hasidi imaju posebne običaje, te na godišnjicu smrti nisu tugovali ni postili, nego su se gostili i veselili. Najveća zabava u židovstvu je Lag Ba'Omer, godišnjica smrti rabina Šimon Bar Johaja.

KADIŠ — MOLITVA KOJU IZGOVARA OŽALOŠĆENI

Kadiš je najpoznatija židovska molitva vezana uz smrt, iako to zapravo nije molitva u tom smislu, jer u Kadišu ne molimo za ništa, a najmanje za pokojnika, čak ga niti ne spominjemo. Kadiš je u suštini izjava vjerosti B-gu i prihvaćanje Njegovog suda, u skladu s načelom da je čovjek dužan B-ga hvaliti i veličati u svakom trenutku, čak i u momentu najveće tragedije, kao što je smrt roditelja. Sin pokojnika izgovara naglas: “Neka se uveliča i posveti B-že ime”, a ostali mu odgovaraju: “Neka Njegovo veliko ime bude blagoslovljeno za sva vremena”. Ta izjava je najvažniji

dio Kadiša. Kadiš se u početku govorio samo za roditelje, kasnije za ostalu rodbinu, a danas za svakog umrlog. Izgovara se stojeći tri puta dnevno tijekom 11 mjeseci. Osim samog kraja, Kadiš je na aramejskom. Mogli bi kazati da je u neku ruku Kadiš karika koja povezuje generacije koje su otišle s generacijama koje su ostale.

C'ror — KAMENČIĆ KOJI ŽIDIVI DONOSE NA GROB UMJESTO CVIJEĆA

I za kraj pitanje svih pitanja, pitanje koje mi ljudi najviše postavljaju. Zašto Židovi stavljaju kamenčić na grob? To je jako star običaj, ali nisam naišao na previše objašnjenja. Većina u sebi sadrže jednu zajedničku stvar, a to je trajnost koju daje kamen. Cvijeće je dobra metafora za prolaznost života i u jednoj molitvi koju čitamo na groblju kažemo da je čovjek kao cvijet, ujutro je prekrasan, ali uvečer je uveo i suh. Cvijeće, iako prekrasno, će s vremenom uvenuti, dok kamen neće nikada, simbolizirajući trajnost sjećanja i zavještavanja. Hebrejska riječ za oblutak, kamenčić je C'ror. Ta riječ može ujedno značiti i trajnu vezu, spoj. Kada molimo na groblju, mi molimo B-ga da “duše naših preminulih budu trajno vezane u snop vječnog života”. Hebrejska kratica taf, nun, cadi, bet, hej napisana na dnu svakog židovskog nadgrobno spomenika, a koja se čita “teheje nišmato c'rura b'ror ha-hajim” znači upravo to. Stavljajući oblutak (kamenčić) na grob, mi pokazujemo da smo bili tu i da sjećanje na otišle i dalje živi u nama.

Iz ovog teksta možemo vidjeti da su rabini razrađujući propise Tore o tugovanju djece za roditeljima, roditelja za djecom i drugim bliskim članovima obitelji, donijeli čitav niz propisa koji određuju način ponašanja ožalošćenog, kao i odnos drugih ljudi prema njemu. Svi ti propisi imaju za cilj stvoriti pažljiv odnos pun poštovanja prema preminulom, kao i duboku i uskrenu brigu za ožalošćenima.

ŽIDOVSKA GROBLJA U HRVATSKOJ

PIŠE: SRĐAN MATIĆ

Od najranijih vremena, židovsko groblje jedna je od prvih "ustanova" koju svaka židovska zajednica utemelji, često i prije formalnog osnivanja židovske općine. Jedinstvo tijela i duše čini jedno od osnovnih elemenata židovskog vjerovanja, a u skladu s time su židovsko groblje i grobovi sveta mjesta koja se mora uzdržavati za vječnost. Židovske zajednice su osnivale zasebna društva, sveta bratstva (Hevra Kadiša) za brigu oko bolesnih, umirućih, sahranu umrlih i uzdržavanje groblja.

O židovskim grobljima u Hrvatskoj postoje relativno oskudni podaci. Židovska općina Zagreb objavila je listu groblja na svojoj web stranici iz koje se ne može puno toga saznati, iako je još prije dvadesetak godina ŽOZ sakupila relevantne podatke u procesu vraćanja imovine¹. Nešto detaljniji podaci dostupni su na stranicama IAJSJG — Međunarodnog udruženja židovskih genealoških društava i njihovog specijalnog projekta za identifikaciju groblja širom svijeta².

Pojedina groblja ili pojedinačni židovski grobovi u Hrvatskoj su i dokumentirani na stranicama www.billiongraves.com. Na internetu su posebno dokumentirana na webu groblja u Rijeci, Opatiji i Osijeku³ 4. Za pretpostaviti je da su opsežno dokumentirana i groblja koja su stavljena pod zaštitu kao spomenici kulture, ali ti

podaci nisu dostupni javnosti. Na teritoriju Hrvatske postojala su najmanje 92 židovska groblja, ne računajući logorska groblja i stratišta iz Drugog svjetskog rata. Neka od njih su još davno napuštene, nestala i zamijenjena novijim, neka su zapuštena i potpuno nestala usred nebrige, a pojedina su i likvidirana ili sustavno, u skladu sa zakonima, devastirana nakon 1945. godine. Tek je manji dio nekadašnjih groblja sačuvan u originalnom opsegu, a još manji broj je stavljen pod zaštitu ili obnovljen. Na grobljima su nalazile i mrtvačnice i kapele koje su od posebnog kulturno-povijesnog značaja, od kojih je većina srušena ili jako zapuštena, jer nikome nije palo na pamet da bi ih trebalo restaurirati i obnoviti. Veliki dio ovih groblja su bila malena i van sjedišta nadležnih židovskih općina. Neka od njih su bila na privatnoj zemlji, druga su pak upisana u zemljišnim knjigama kao samostalni subjekti, a često su na tim malim seoskim grobljima sahranjivana mrtvorodenčad i djeca Židova koji su živjeli u hrvatskim selima, a kako bi se sahrane mogle obaviti čim prije u skladu s vjerskim propisima.

Iz sačuvanih matičnih knjiga nekadašnjih židovskih općina vidljivo je da su pojedinci sahranjivani još u najmanje daljnjih četrdesetak naselja gdje zasebna židovska groblja nisu postojala. Nažalost, potpuni registar židovskih groblja u Hrvatskoj ne postoji, a detaljni podaci i dokumentacija su krajnje nekompletni i siromašni.

Tri su povijesna događaja bila od presudnog značenja za opstanak, odnosno nestanak, židovskih groblja u Hrvatskoj. Uništenje židovske zajednice u Hrvatskoj u Holokaustu 1941. do 1945. godine rezultiralo je i uništenjem većine židovskih općina i njihovih institucija. Nestanak ljudi

PRAVILA HEVRE KADIŠE U ĐAKOVU, 1885.

doveo je do situacije u kojoj jednostavno više nije bilo živih potomaka sahranjenih ljudi iz ranijih vremena, te je briga za groblja jednostavno prestala. Uz to su na pojedinim grobljima oštećeni ili uništeni grobovi, spomenici i kapele, koji su vrlo rijetko popravljani i održavani nakon rata.

Drugi značajni razlog bio je komunikacija. S gašenjem židovskih općina uslijed Holokausta, ugasila su se i židovska dobrotvorna i druga društva, među njima i Hevra Kadiše koje su brinule o ukopima i grobljima. Nerijetko je njihova imovina izravno konfiscirana i nacionalizirana, uključujući novac, zaklade i nepokretnu imovinu koju su posjedovale. Sve židovske ustanove imale su odredbe u svojim statutima po kojima bi, u slučaju gašenja društava, njihova imovina prešla u ruke

1 <http://www.zoz.hr/home.php?content=content&term=7&key=3&key1=4&key2=7>

2 <http://www.iajsjewishcemeteryproject.org/croatia/index.html>

3 <http://www.jc-rijeka.eu/Povijest.aspx?jezik=en>

4 <https://www.zo-osijek.hr/category/projekti/>

teritorijalno nadležne židovske općine, a koja bi ta sredstva i imovinu imala koristiti za iste ili slične svrhe. U slučaju Hevra Kadiša, ovo se nije dogodilo i imovina koja je glasila na sveta bratstva je podržavana, ako je preživjela Drugi svjetski rat. U većem broju mjesta, naročito u selima i manjim mjestima, agrarna reforma je obuhvatila gotovo sva šumska i poljoprivredna zemljišta, a židovska groblja su, uključujući i pripadajuće zemljišno-knjižne čestice, bila evidentirana kao livade, šume ili polja, te su oduzeta već u prvim godinama nakon rata.

Odnos prema grobljima je bio općenito ambivalentan nakon 1945. godine. Već nekoliko dana nakon završetka Drugog svjetskog rata, Ministarstvo unutarnjih poslova Jugoslavije donijelo je Odluku o uklanjanju groblja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja'⁵. Primjenom ove odluke su likvidirani bezbrojni grobovi poginulih vojnika sila osovine na teritoriju Jugoslavije u revolucionarnom žaru i protivno Ženevskim konvencijama, a usput su uništena i brojna stara, predratna njemačka i mađarska groblja širom zemlje. Istovremeno su grobovi i groblja poginulih partizana i grobovi i groblja žrtava "fašizma" bili zakonski zaštićeni i uređivani i održavani, a grobovi i groblja "neprijateljskih" vojnika i grobovi "suradnika okupatora" ostali su izvan zakona.⁶

Ovakvim pristupom su zapravo dokinute stare tradicije svih vjera koje su smatrale groblja posvećenim mjestima od trajnog vjerskog, obiteljskog, sentimentalnog i kulturnog značenja. Židovske žrtve Holokausta nisu sahranjivane na grobljima, osim u iznimnim slučajevima kao u Đakovu. Sahranjenima do

1941. uništene su obitelji i zajednice koji bi se o njihovim grobljima brinuli da su preživjeli, a prioritet židovske zajednice nakon 1945. bila je briga o preživjelima. Istovremeno je šutnja o Holokaustu Židova, koji je podveden pod "žrtve fašističkog terora", rezultirao i nepostojanjem javnog diskursa o tom stradanju i njegovom punom i stvarnom značenju za Židove. Preživjeli su s nelagodom govorili o svojim tragičnim iskustvima za vrijeme i nakon rata, a među onima koji nisu iselili u Izrael do 1941. godine, mnogi nisu ni pomišljali propitivati važeću komunističku doktrinu i naraciju. Groblja su tako ostala zadnja na listi prioriteta za sve.

KOMERCIJALIZACIJA GROBLJA

Konačni udarac održanju židovskih groblja je bio Zakon o grobljima iz 1960. Ovim zakonom su sva groblja reducirana na komunalne objekte poput vodovoda ili kanalizacije, a grobljanska oprema — zgrade, spomenici i grobnice — na komercijalne nekretnine, čije se korištenje naplaćuje, preprodaje i ustupa na korištenje na javnim ponudama. Groblja, koja bi prvenstveno trebala imati memorijalnu i kulturno-povijesnu vrijednost, su tako zakonski izjednačena s odlagalištima otpada ili gradskim vodovodom, svedena na isključivo komercijaliziranu praktičnu svrhu. Zakonom o grobljima je država konfiscirala, bez naknade, glavninu preostalih nekretnina u vlasništvu židovske zajednice koje su preživjele konfiskaciju 1945. – 1958., a groblja dobro unovčila i prepustila nebrizi i uništenju.

Ovakav nakaradni zakon je i danas na snazi. Promjene koje su uvedene 1998. i kasnije nisu promijenile suštinu pristupa grobljima kao komunalno-komercijalnim objektima u vlasništvu nadležne lokalne zajednice i pod upravom komunalnih trgovačkih društava. Većina židovskih groblja u Hrvatskoj je prekopana i preprodana, a među onima koja su se nekako

sačuvala su bila ona izdvojena od drugih groblja poput Koprivnice, Osijeka, Pakraca, Varaždina, Splita i drugih, ali su gotovo sva bila zapuštena i neodržavana desetljećima. Među iznimkama su bila tek neka groblja poput Osijeka, Rijeke, Opatije, Splita ili Dubrovnika o kojima su se starale male mjesne židovske općine. U drugim mjestima su zahvaljujući pojednim lokalnim inicijativama građana, i tu i tamo lokalnih vlasti, židovska groblja bila barem minimalno održavana ili, jednostavno, sačuvana do danas jer su bila prepuštena zaboravu. Tek je zadnjih godina svijest o njihovom značenju, kulturnoj i turističkoj vrijednosti ipak narastao. U posljednjih nekoliko godina su poduzete mjere, najčešće ograničenog doseg, radi zaštite ili održavanja židovskih groblja ili njihovih ostataka kao u Daruvaru, Varaždinu, Našicama, Požegi, te obilježavanja mjesta na kojima su se nekada nalazila poput Đurđevca i Preloga.

U potpunosti se izgubio originalni karakter židovskog groblja kao spomeničke cjeline u gradovima u kojima su židovska groblja bila tek dio većeg gradskog groblja, poput Čakovca, Karlovca, Bjelovara, Kutine, Križevaca, Ludbrega ili Zagreba.

NA REPU EUROPE

U smislu povijesne važnosti, posebno su tragične sudbine groblja u Sisku, Karlovcu, Čakovcu i Zagrebu. Ovo su groblja najstarijih zajednica u sjevernoj i sjeverozapadnoj Hrvatskoj, a zagrebačko je, između ostalog, bilo i najveće i najmonumentalnije u cijeloj zemlji. Sisačko je groblje u potpunosti likvidirano još oko 1960. godine. Karlovačko se nekako sačuvalo do kraja prošlog stoljeća zahvaljujući tome što je bilo izdvojeno od ostalih groblja. Oko 1980. godine je, među prvima, stavljeno pod preventivnu zaštitu, a onda je, nekoliko godina kasnije prekopano preko noći i rasprodano novim korisnicima. Stari spomenici s početka 19. sto-

⁵ Odluka o uklanjanju groblja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (III.)

⁶ Zakon o zaštiti grobova boraca palih u Narodno-oslobodilačkom ratu i žrtava fašističkog terora. SL.L.FNRJ 52/61 I SL.L. SFRJ 09/65

ljeća su likvidirani, prostor je iskrčen i groblje je time prestalo biti jedinstvena spomenička cjelina. Čakovečko i zagrebačko su, od osnivanja bila zasebni dijelovi gradskog groblja, što se u konačnici pokazalo fatalnim za njihovo očuvanje. Na 14 židovskih polja i u arkadama na Mirogoju je bilo sahranjeno najmanje 10.000 Židova, što ga je činilo jednim od istaknutih monumentalnih židovskih groblja u Europi. Usprkos pregovorima i naporima ŽOZ-a i Grada Zagreba još od 1960. godine, grobovi su najvećim dijelom ekshumirani i preprodani. Tako je najveća židovska zajednica u Hrvatskoj ostala bez židovskog groblja.

Izuzetak među grobljima u kontinentalnoj Hrvatskoj predstavlja ono u Đakovu. Tijekom Drugog svjetskog rata na su ovom lokalnom židovskom groblju sahranjivani umrli iz židovskog logora u Đakovu, a grobar je u tajnosti obilježio svaki pojedinačni grob i vodio evidenciju o umrlima. Zahvaljujući tome je ovo jedinstveni spomenik kulture u Hrvatskoj i Europi. Groblje su godinama uzdržavali Savez židovskih općina Jugoslavije, te osječka i sarajevska židovska općina. Židovska općina u Osijeku, vlasnik ovog groblja, je isto predala u posjed i na upravljanje gradu, a u zamjenu za jedan neiskorišten dio parcele kako bi se moglo proširiti gradsko groblje. Ovakvi su aranžmani postojali u raznim mjestima nakon 1945. godine, a gotovo niti u jednom slučaju nije riješeno pitanje zaštite i održavanja groblja, te tek treba vidjeti jesu li se vremena promijenila.

O stanju židovskih groblja u raznim europskim zemljama pisala je Snješka Knežević u Novom Omanutu 2015.⁷ Uspoređujući napisano u tom preglednom članku s današnjim stanjem židovskih groblja u Hrvatskoj, potpuno je jasno da se ovdje

NACRT FASADE MRTVAČNICE NA GORNJOGRADSKOM ŽIDOVSKOM GROBLJU U OSIJEKU

daleko zaostaje u vrednovanju i zaštiti židovskih groblja i drugih nepokretnih spomenika kulture. Bez odgovarajućeg sustavnog rješenja, gotovo sva židovska groblja u Hrvatskoj će vjerojatno nestati u narednih pedeset godina. Sustavnim pristupom bi se trebao kapitalizirati interes koji se pobudio, najčešće u lokalnoj javnosti, za spomenike židovske kulture. U zadnjih nekoliko godina zabilježeno je mnoštvo akcija čišćenja i simboličnog održavanja groblja u mnogim hrvatskim mjestima. Najmanje 19 groblja je registrirano kao spomenička baština, a na temelju čega bi država trebala osigurati sredstva za njihovu zaštitu i restauraciju. Međutim, sredstva koja se izdvajaju su nedostatna i ne mogu značajnije promijeniti situaciju. Židovska zajednica u Hrvatskoj bi morala otvoriti ovu temu s hrvatskom vladom na nivou cijele države kako bi se našlo cjelovito i dugoročno rješenje. Iskustva iz drugih zemalja, poput Austrije ili Češke, mogla bi poslužiti kao dobri primjeri. U prethodnim brojevima Ha-Kola pisao sam o židovskim ustanovama, knjigama i arhivama u

Hrvatskoj. U tim tekstovima se ponavlja tema o slaboj brizi za židovsku baštinu koja je ostala u Hrvatskoj nakon 1945. godine. Zajedno s nedovršenim postupkom vraćanja oduzete imovine i restitucije židovske imovine, došlo je vrijeme da se otvori pitanje revizije ugovora hrvatske vlade i židovske zajednice iz 2010. godine.

ISKUSTVO U ČEŠKOJ REPUBLICI

Na teritoriju Češke se nalazi najmanje 340 registriranih židovskih groblja. Nakon baršunaste revolucije i samostalnosti Češke Republike pristupilo se rješavanju pitanja nacionalizirane imovine. U raspravama o restituciji se pokrenulo i pitanje imovine koja je oduzeta Židovima i židovskoj zajednici još od 1938. godine. Od 1988. do 2002. djelovala je tzv. Zajednička (između vlade i židovske zajednice) radna grupa za pitanja imovinske nepravde prema žrtvama Holokausta u Češkoj. Na njezin prijedlog je 2000. donesen Zakon o smanjenju određenih imovinskih šteta uzrokovanih Holokaustom u Češkoj.

⁷ Knežević S. Europska židovska groblja — tradicija i memorija. Novi Omanut. Godište XXII. broj 1 (126), Zagreb. 2015

Ovim zakonom je židovskim općinama i njihovom savezu vraćena sva imovina židovskih općina, zaklada, društava i ustanova oduzeta između 29. rujna 1938. do 8. svibnja 1945. s izuzetkom poljoprivrednog i šumskog zemljišta unutar zaštićenih nacionalnih parkova prirode; izuzetnih nekretnina nužnih za poslovanje države, a ako ne postoje zamjenske nekretnine koje bi država mogla koristiti umjesto istih; te imovine u državnom vlasništvu i posjedu, popisane u prilogu Zakona, a koju će se predati Židovskom muzeju u Pragu u roku od 30 dana.⁸ Umjetnički predmeti oduzeti u ratnom razdoblju bili su vraćeni, nakon odgovarajuće procedure utvrđivanja vlasništva, njihovim nekadašnjim vlasnicima ili zakonskim nasljednicima. Bivši vlasnici su dobili pravo na naknadu za imovinu koja je u međuvremenu bila privatizirana i nije mogla biti vraćena. U posebnom postupku je 1994. godine Savezu židovskih općina vraćen praški židovski muzej, koji je bio nacionaliziran 1950. godine.

Uz naturalnu restituciju oduzete imovine, Češka je 2000. donijela i odluku kojom je židovska zajednica jednokratno oštećena za imovinu koju se nije moglo vratiti i za imovinu čijih vlasnika ili nasljednika više nije bilo, u iznosu od 300 milijuna čeških kruna (oko 12 milijuna eura) s kojima je Savez židovskih općina Češke osnovao Zakladu za žrtve Holokausta 2002. godine.⁹ Pet članova uprave imenuje Savez židovskih općina, a četiri imenuju potpredsjednik vlade i ministri vanjskih poslova, kulture i financija. Ciljevi zaklade su potpora preživjelim žrtvama Holokausta, oštećenje vlasnika oduzete imovine koju se nije mogle restituirati u stvarnosti, obrazovanje o i održavanje sjećanja i komemorativnih svečanosti za žrtve Holokausta, ulaganje u buduć-

nost židovske zajednice, te rekonstrukcija, obnova i zaštita pokretnih i nepokretnih židovskih spomenika kulture. Zaklada ima i druge važne izvore prihoda, uključujući darove pojedinaca i pokrovitelja, te godišnje dotacije ministarstva kulture. Od prihoda Zaklade, svake godine se na javnim natjecajima odabere više od stotinu projekata u svim kategorijama. Oko 100 milijuna kruna (4 milijuna eura) isplaćeno je iz glavnice neobeštećenim vlasnicima oduzete imovine. Od oko 13 milijuna kruna godišnjeg prihoda, jedna trećina se ulaže u obnovu spomenika kulture, najvećim dijelom groblja širom zemlje. Godine 2014. je potpisan ugovor o dugoročnoj suradnji s Ministarstvom kulture, te je iz tog izvora, za projekte u kulturi i zaštitu spomenika Zaklada primila npr. u 2018. godini 20 milijuna kruna (800.000 eura) koji su najvećim dijelom uloženi u obnovu, zaštitu i održavanje groblja u Češkoj.

AUSTRIJA

U Austriji postoje 62 židovska groblja, od kojih šest u Beču. Najveće i najznačajnije je na židovskom dijelu središnjeg gradskog groblja. Na njemu je sahranjeno oko 120.000 osoba na 510.000 m² (radi usporedbe: cijeli Mirogoj ima 770.000 m²). Prije Drugog svjetskog rata u Austriji je bilo oko 300.000 Židova a danas ih ima još samo 12.000.

Sva austrijska groblja su evidentirana i najvećim dijelom potpuno dokumentirana. Većim dijelom upravlja i o njima brinu austrijske židovske općine, a ostala su održavana od strane lokalnih vlasti ili dobrotvornih društava. Najvećim dijelom su dobro održavana, a mnoga su i restaurirana.¹⁰

Austrijski parlament je 2001. godine ratificirao sporazum sa SAD-om o kom-

penzaciji i restituciji žrtvama nacizma, kojime su završeni dugogodišnji pregovori o ovom pitanju i o obvezama Austrije koje su proizašle iz Drugog svjetskog rata i iz savezničkog akta o uspostavi Republike Austrije 1955. godine. Značajno je napomenuti da današnja Republika Austrija, poput Republike Hrvatske, nema stvarnu odgovornost za štete nastale za vrijeme nacizma, iako su u nacističkom pokretu i Holokaustu sudjelovali mnogobrojni Austrijanci. Pa ipak, Austrija je prihvatila svoju moralnu odgovornost da ispravi, koliko je to moguće, nepravde koje su načinjene od 1938. do 1945. godine i da vrati ili kompenzira imovinu koja je bila otuđena.

Fond s 500 milijuna eura bio je namijenjen individualnim odštetama koje nisu mogle prelaziti iznos od 2 milijuna eura po osobi, a kao naknada za oduzeta poduzeća, stambene i poslovne zgrade, konfiscirane bankovne račune i police životnog osiguranja i pokretnu imovinu, izuzev umjetničkih djela čiji je povrat posebno reguliran.

Istim zakonom je židovskoj zajednici u Austriji vraćena sva pokretna i nepokretna imovina (zemljišta, zgrade i ostalo) koja se 2001. nalazila u državnom ili javnom vlasništvu, a za ostalu imovinu je određena kompenzacija. Kao kompenzacija za stadion u bečkom Prateru na kojem je židovski sportski klub Hakoah imao najamni ugovor, austrijska vlada je stavila na raspolaganje 8 milijuna eura za izgradnju odgovarajućeg zamjenskog sportskog objekta. Ugovorom je stvorena obveza Austrije da posebnim sredstvima riješi pitanje trajne zaštite i obnove židovskih groblja u zemlji.

Fond za zaštitu židovskih groblja u Austrije utemeljen je 2010. godine na osnovu opisanog ugovora.¹¹ Ovim zakonom je određeno da će vlada Austrije uplatiti u ovaj fond 1 milijun eura godišnje tijekom

⁸ Zakon Br. 212/2000 of 23 lipnja 2000. Dostupno na: <https://www.lootedart.com/MFEU4850866>

⁹ <http://fondholocaust.cz/en>

¹⁰ <https://www.ikg-wien.at/friedhofe-massengraeber/>

¹¹ <https://www.friedhofsfonds.org/home.html>

20 godina (od 2011. do 2031.), za trajnu zaštitu i obnovu židovskih groblja u Austriji. Iz sredstava fonda se može financirati samo dokumentacija, zaštita i restauracija

groblja, ali ne i tekući troškovi stvarnih vlasnika i upravitelja groblja. Zahvaljujući ovom rješenju, u Austriji je riješeno pitanje trajnog opstanka židovskih groblja koja se

smatra značajnim povijesnim i nacionalnim kulturnim blagom ove zemlje.

ŽIDOVSKA GROBLJA U REPUBLICI HRVATSKOJ

	MJESTO	GROBLJE OSNOVANO	MRTVAČNICA	OPASKA	STANJE
1	Alaginci	19. stoljeće	/	/	/
2	Antunovac	1830. - 70.	/	/	/
3	Banova Jaruga	19. stoljeće	/	/	/
4	Beli Manastir	19. stoljeće	/	/	/
5	Belišće	19. stoljeće	/	/	/
6	Bjelovar	1876.	postoji, oduzeta	5.611 m ² U registru spomenika kulture kao dio gradskog groblja	održavano
7	Bobota	19. stoljeće	/	/	/
8	Bošnjaci	19. stoljeće	/	/	/
9	Brod na Kupi	Oko 1870.	/	/	/
10	Cernik — Nova Gradiška	kraj 18. stoljeća	+	1.626 m ² Vraćeno ŽOZ-u, pod preventivnom zaštitom	Čišćeno nekoliko puta, u vrlo lošem stanju. Zapušteno, potrebna cjelokupna obnova i zaštita
11	Čakovec staro	1794.	/	1927. zatvoreno i preseljeno	/
12	Čakovec novo	1897.	srušena 1991.	7.486 m ² U registru spomenika kulture	održavano
13	Čepin	19. stoljeće	srušena	/	/
14	Ćeminac	/	/	/	/
15	Dalj	19. stoljeće	/	/	/
16	Darda	1810.	/	4.337 m ²	Zapušteno, potrebna cjelokupna obnova i zaštita. Vlasništvo ŽO Osijek
17	Daruvar staro	rano 19. stoljeće	/	zatvoreno i preseljeno	/

ŽIDOVSKA GROBLJA U REPUBLICI HRVATSKOJ

18	Daruvar novo	1860.	/	1.395 m2 pod preventivnom zaštitom	Slabo održavano, potrebna cjelokupna zaštita i obnova
19	Donji Miholjac	1860.	/	/	/
20	Donja Dubrava		/	/	Održavano, potrebna cjelokupna zaštita i obnova
21	Dubrovnik staro	1652.	/	zatvoreno i preseljeno 1911.	/
22	Dubrovnik novo	1911.	+	/	Dobro održavano
23	Duhovi — Uljanik	19. stoljeće	/	/	/
24	Đakovo	1860.	+	1.546 m2 U registru spomenika kulture. Žo Osijek predala gradu u posjed i na upravljanje	Dobro održavano
25	Đurđevac	1860.	/	/	/
26	Feričanci	19.stoljeće	/	/	/
27	Gola	Oko 1875.	/	/	/
28	Grubišno Polje		/	/	/
29	Ilok	1869.	+	2.900 m2 u registru spomenika kulture	Slabo održavano, potrebna cjelokupna zaštita i obnova
30	Jagodnjak		/	/	/
31	Kaptol (kod Požege)	Prije 1882.	/	/	/
32	Karlovac	1816, najstariji spomenik iz 1808.	+	3.877 m2	Groblje je devastirano i dijelom likvidirano 80-90-tih. Održavano, ali je potrebna cjelokupna zaštita i obnova
33	Kneževi Vinogradi	1888.	/	/	/
34	Koprivnica	1842.	srušena	7.657 m2 u registru spomenika kulture	Održavano, ali je potrebna cjelokupna obnova i zaštita
35	Kotoriba	1849.	/	/	/
36	Krapina	1878./1881.	+	cca 2.000 m2 konfiscirano	Obnovljeno 2016.

ŽIDOVSKA GROBLJA U REPUBLICI HRVATSKOJ

37	Križevci staro	1840.	+	2.265 m ²	Zapušteno, potrebna cjelokupna obnova i zaštita. Vlasništvo ZO Zagreb
38	Križevci novo	1899.	/	U registru spomenika kulture kao dio gradskog groblja	Održavano, ali je potrebna cjelokupna obnova i zaštita
39	Kutina	1873.	/	2.546 m ²	Zapušteno
40	Kutjevo	Prije 1875.	/	/	/
41	Legrad	1867.	/	/	Zapušteno, potrebna cjelokupna zaštita i obnova
42	Lipik	19. stoljeće	/	/	/
43	Lovas	19. stoljeće	/	/	/
44	Ludbreg	1886.	/	U registru spomenika kulture	Održavano, ali je potrebna cjelokupna obnova i zaštita
45	Našice	prije 1858.	/	3.193 m ² U registru spomenika kulture	Održavano, ali je potrebna cjelokupna obnova i zaštita. Vraćeno u vlasništvo žo Osijek
46	Nijemci	19. stoljeće	/	/	/
47	Novska	19. stoljeće	/	/	/
48	Ogulin	19./20. stoljeće	/	/	/
49	Opatija	1908.	/	2.801 m ²	Održavano, ali je potrebna cjelokupna obnova i zaštita
50	Orahovica	rano 19. stoljeće	/	/	/
51	Osijek donji grad	1860.	+	8.814 m ² U registru spomenika kulture	Održavano, ali je potrebna cjelokupna obnova i zaštita
52	Osijek gornji grad	1850.	+	17.509 m ² U registru spomenika kulture	Održavano, ali je potrebna cjelokupna obnova i zaštita
53	Ozalj	nepoznato	/	/	/
54	Pakrac	prije 1851.	/	1.505 m ²	Zapušteno, potrebna cjelokupna obnova i zaštita. 2019. Proglašeno kulturnim dobrom lokalnog značaja

ŽIDOVSKA GROBLJA U REPUBLICI HRVATSKOJ

55	Petrijevci	19. stoljeće	/	/	Obnovljeno 2017.
56	Pitomača	19. stoljeće	/	/	/
57	Pleternica	Prije 1878.	/	/	/
58	Podgorač	Prije 1859.	/	/	/
59	Podravska Slatina	1858.	/	likvidirano oko 1970.	/
60	Podravske Sesvete	19. stoljeće	/	/	/
61	Popovača	19. stoljeće	/	/	/
62	Požega	prije 1872.	srušena	3.531 m2 U registru spomenika kulture	Održavano. Potpuno dokumentirano, obnovljeno i zaštićeno nakon 2006. godine
63	Prelog	19. stoljeće	srušena	Likvidirano 1970.	2018. podignuto spomen obilježje
64	Pula	nepoznato	/	/	/
65	Rijeka staro	1781.	/	zatvoreno i preseljeno	/
66	Rijeka novo Kozala	1875.	+	6.033 m2 U registru spomenika kulture kao dio gradskog groblja	Dobro održavano
67	Ruševo	Prije 1885.	/	/	/
68	Sisak	rano 19. stoljeće	/	likvidirano 1960.	/
69	Slavonski Brod	1868.	+	3.464 m2	Zapušteno, ali je potrebna cjelokupna obnova i zaštita
70	Split	1573.	+	8.367 m2 U registru spomenika kulture	Održavano, ali je potrebna cjelokupna obnova i zaštita
71	Split Lovrinac novo groblje		/	/	Dobro održavano
72	Suhopolje	19. stoljeće	/	/	/
73	Svinjarevci	19. stoljeće	/	/	/
74	Šibenik	Nepoznato	/	/	/
75	Sušak	1933.	/	/	/

ŽIDOVSKA GROBLJA U REPUBLICI HRVATSKOJ

76	Tordinci	19. stoljeće	/	/	/
77	Tovarnik	19. stoljeće	/	/	/
78	Valpovo	1860.	/	/	/
79	Varaždin	1802.	+	12.987 m2 U registru spomenika kulture	Održavano, ali je potrebna cjelokupna obnova i zaštita
80	Velika Gorica	/	/	/	/
81	Vinkovci	1855.	+	7.648 m2	Zapušteno, potrebna cjelokupna obnova i zaštita
82	Virovitica	1870.	+	1.381 m2 U registru spomenika kulture	Zapušteno, potrebna cjelokupna obnova i zaštita. Manji zahvati organizirani 2016.
83	Voloder	1860.	/	zatvoreno 1873.	/
84	Vrbanja	/	/	/	/
85	Vrbovec	19. stoljeće	+	/	/
86	Vukovar staro	1830.	/	zatvoreno i preseljeno 1850.	/
87	Vukovar novo	1850.	+	6.097 m2 U registru spomenika kulture	Zapušteno, potrebna cjelokupna obnova i zaštita
88	Zadar	nepoznato	/	/	/
89	Zagreb Sveti Rok	1811.	/	3.096 m2 zatvoreno oko 1860. i preseljeno 1878.	/
90	Zagreb Petrovo groblje	1858.	/	Zatvoreno 1878. i preseljeno 1878.	/
91	Zagreb Mirogoj	1878.	+	Oko 43.000 m2 U registru spomenika kulture kao dio gradskog groblja	Održavano, ali najvećim dijelom likvidirano
92	Zmajevac	18./19. stoljeće	/	2.813 m2	Zapušteno, potrebna cjelokupna obnova i zaštita
93	Županja	19. stoljeće	/	/	Zapušteno, potrebna cjelokupna obnova i zaštita

VELEPOSŁANIK ILAN MOR: OBILASKOM ŽIDOVSKIH GROBLJA ODAJEM POČAST ONIMA KOJIH VIŠE NEMA

RAZGOVOR VODILA: NATAŠA BARAC

Izraelski veleposlanik u Republici Hrvatskoj Ilan Mor od početka se svog mandata u siječnju ove godine upoznaje s Hrvatskom. Pri svakom obilasku hrvatskih gradova, posjećuje i židovska groblja i odaje počast — kako je rekao prigodom posjeta Židovskom groblju u Vukovaru — “mojoj braći i sestrama”. O tome što misli o stanju židovskih groblja u Hrvatskoj te očuvanju groblja za budućnost veleposlanik Mor govori za Ha-Kol.

Gospodine veleposlaniče, od Vašeg dolaska u Hrvatsku posjetili ste brojne dijelove zemlje i znam da te posjete uvijek koristite i za obilazak židovskih groblja i odavanje počasti preminulima koji su na tim grobljima pokopani. Koliko je to za Vas osobno važno?

Kao predstavniku Države Izrael, jedine židovske države na svijetu, važno mi je obići svako mjesto na kojem postoji ili je postojala židovska nazočnost u Hrvatskoj. Obilaskom groblja, odajem počast židovskim zajednicama koje su cvjetale i napredovale u prošlosti a koje više nisu s nama.

Što mislite o stanju židovskih groblja u Hrvatskoj? Ima li dobrih ili loših primjera?

Nisam obišao sva groblja, ali od onih koje jesam, mogu reći da su neka od njih dobro očuvana, neka manje dobro, ali želio bih naglasiti da je Ministarstvo kulture, pod vodstvom ministrice Nine Obuljen Koržinek, vrlo aktivno u lociranju i popisivanju većine židovskih groblja diljem Hrvatske. Taj projekt je vrlo obećavajući i trebao bi se

VELEPOSŁANIK ILAN MOR NA ŽIDOVSKOM GROBLJU U SLAVONSKOM BRODU

pobrinuti da doprinos židovskih zajednica u razvoju Hrvatske kroz generacije nikada ne bude ignoriran ili zaboravljen.

Teško je održavati groblja posebice u onim dijelovima zemlje u kojima više nema Židova. Prema Vašem mišljenju, što se može učiniti za očuvanje židovskih groblja u Hrvatskoj?

Upravo ono što čini Ministarstvo kulture: prvo treba mapirati i locirati lokacije groblja i onda ih obnoviti kako bi ne-židovske zajednice pamtile svoje židovske susjede koji su dali toliki doprinos brojnim selima i gradovima Hrvatske.

Održava li Hrvatska korak s europskim državama u vezi ovog pitanja. Austrija je, na primjer, vrlo dobar primjer održavanja židovskih groblja.

Kao što sam rekao, Ministarstvo kulture na čelu s ministricom Ninom Obuljen Koržinek, radi dobar posao a moramo imati na umu da to nije jednostavan, već

prilično dug i težak proces, koji je Hrvatska započela a siguran sam da će ga i nastaviti. Nema nikakve sumnje u važnost očuvanja i obnove židovskih groblja diljem svijeta, uključujući Hrvatsku. Važno je priznati postojanje starih židovskih zajednica diljem Europe, i naravno odati počast preminulima.

Što mislite o procesu digitalizacije groblja? Je li to dobar način očuvanja prošlosti za budućnost?

Vjerujem stručnjacima Ministarstva kulture, posebice gospodinu Draženu Klinčiću, koji je vrlo posvećen ovom pitanju, da će napraviti ono što treba učiniti, i izabrati prave metode za očuvanje židovskih groblja.

Pitanje očuvanja židovskih groblja je vrlo važno i Europi postoje dobre inicijative koje se bave tim pitanjem, npr. Europska inicijativa za židovska groblja (ESJF). Što treba učiniti da Hrvatska postane dio tih inicijativa?

Već sam povezo Ministarstvo kulture RH i predstavnika ESJF-a, gospodina Philipa Carmela koji bi u skoroj budućnosti trebao posjetiti Hrvatsku.

I na kraju ovog intervjua, dozvolite mi da istaknem: aktivnosti vezane uz obnovu i očuvanje židovskih groblja jedinstvena su prilika za lokalne zajednice i posebice mlađe generacije da se povežu sa svojim korijenima, jer židovski narod je uvijek davao veliki doprinos gospodarskom i društvenom životu gdje god je živio.

ŽIDOVSKO GROBLJE U ĐAKOVU

PIŠE: DRAGUTIN KOHN

U prosincu 1941. Ustaški nadzorni odbor osnovao je sabirni logor za žene i djecu u Đakovu kojim je rukovodila ustaška obrana koja je odredila sve obaveze i zadatke za zatvorenice. Potom je naređeno Židovskoj općini u Osijeku da pronađe mjesto za logor i ona ga je pronašla na mjestu bivšeg mlina "Cereale" u Đakovu, koje je bilo u vlasništvu Đakovačke biskupije. ŽO Osijek je preuzela upravu i u tu svrhu je osnovana posebna uprava Sabirnog logora.

Vrlo brzo, već 5. prosinca, stigla je i prva grupa zatočenica iz Bosne, većinom iz Sarajeva. Sastojala se od oko 1.200 žena i male djece. Logor vodi ŽO Osijek do kraja ožujka 1942. godine a tada vodstvo preuzima direktno Ustaška obrana. Dok je o logoru vodila brigu ŽO Osijek, donekle je bilo i hrane i ostalih potrepština za zatvorenice i djecu, no preuzimanjem ovlasti Ustaškog odbora stanje se strahovito pogoršalo. Krajem veljače u logor je došla i grupa logorašica, njih oko 1800, zaražena trbušnim tifusom i pjegavcem. Vrlo brzo se zaraza proširila, a zatvorenice su umirale svakim danom. U logoru je ukupno bilo više od 3.000 žena i djece. Kada je došlo do zatvaranja logora, u njemu je bilo oko 2.400 preživjelih. Tada je prva

OGNJEN KRAUS I DRAGUTIN KOHN NA ŽIDOVSKOM GROBLJU U ĐAKOVU

grupa od 1.000 logoraša, među njima oko 700 djece, poslana u Auschwitz i ubijena. Druga skupina prebačena je u Jasenovac i tamo također ubijena. Mislim da se od čitave grupe svega njih desetak vratilo kući.

Na Židovskom groblju u Đakovu radio je kao grobar gospodin Stjepan Kolb. Predstavnici ŽO Osijek zamolili su Kolba da preuzme na sebe sahranu 65-ogodišnjakinje Sarajke Katan, prve žrtve stradale u logoru. On je to prihvatio i nastavio dalje sahranjivati ostale preminule zatvorenice. Stjepan Kolb je počeo sve upisivati u knjigu i tako je nastao popis stradalih logora Đakovo. Upisivao je datum i mjesto gdje su pokopani, sve u tajnosti, jer da su to saznale ustaše, sigur-

no bi bio pogubljen. Zahvaljujući njemu imamo potpuni popis oko 570 stradalih i pokopanih žena i djece. Na žalost, nema nikakvih podataka o onima koji su preživjeli logor.

ŽO Osijek preuzela je od prvih dana brigu o groblju i tako je ostalo do danas. Ove smo godine zamijenili ploče s imenima — postavljene su nove mramorne ploče, za koje se nadamo da će izdržati barem sljedećih 20 godina. Uz pomoć grada Đakova, s kojim jako dobru surađujemo, uredili smo i cestu od zgrade do kraja groblja.

Na groblju u Đakovu se svake godine prve nedjelje u lipnju održava komemoracija na kojoj predstavnici Koordinacije židovskih općina Hrvatske, Saveza je-

vrejskih općina BiH i Jevrejskih općina Srbije odaju počast stradalima. Sa zahvalnošću se uvijek sjetimo i grobara Stjepana Kolba koji nam je, riskirajući svoj život, ostavio potpuni popis stradalih i pokopanih na groblju, po čemu je Đakovačko groblje jedinstveno. Komemoraciji prisustvuju i predstavnici grada Đakova, Đakovačke biskupije i gosti. Polažu se vijenci za stradale, a naš rabin Luciano Moše Prelević održi kadiš za stradale. Nakon obreda na groblju, odlazimo na mjesto gdje je bio logor, na spomen ploču polažemo vijenac i rabin održi kadiš za stradale. Nakon službenog dijela odlazimo na druženje, jer je to i prilika da se sretnu članovi raznih

židovskih općina, makar i jednom godišnje. Tako u kratkim crtama izgleda naše godišnje sastajanje, kada se sjećamo i odajemo počast našim stradalima, braći, sestrama, majkama i prijateljima koje smo poznavali ili smo po pričanju starijih za njih čuli.

Nažalost, mi koji smo preživjeli Holokaust smo sve stariji i svaki puta kada se sastanemo saznamo da nas je u međuvremenu netko napustio ili zbog bolesti nije u mogućnosti doći, a nažalost naši mladi članovi se rijetko pojavljuju. Nadam se da će i oni kad malo ostare shvatiti važnost ove komemoracije i nastojati da se sjećanja održe i dalje i da se nikad ne zaborave žrtve toga vremena.

Želim se na kraju zahvaliti rukovodstvu grada Đakova na zaista dobroj suradnji u održavanju memorijalnog groblja.

ŽIDOVSKO GROBLJE U ĐAKOVU

LETEĆA BRIGADA ŽIDOVSKJE OPĆINE OSIJEK

PIŠE: NIVES BEISSMANN

“Leteća brigada”, poznata još kao i “leteća ekipa”, djelovala je od listopada 1941. do svibnja 1942. godine, prema nekim saznanjima i dulje, sve do njihovog odvođenja u logore, uglavnom Auschwitz. Sastojala se od mladih, uglavnom članova Židovske općine Osijek, koji su skupljali pomoć za zatvorenike logora Đakovo i sabirnog logora u Tenji kod Osijeka.

Rad ekipe je počeo kada su obitelji izgubile kontakte sa svojim najbližima koji su bili deportirani u logore. Nije više bilo moguće zatvorenicima dostavljati hranu ni odjevne predmete i pojavila se potreba za pronalaskom rješenja tog problema. Tu su uskočili sposobni hrabri mladi

pojedinici koji su se organizirali i opskrbljivali logoraše hranom, lijekovima i odjećom. Krajem prosinca 1941. godine, ekipa je započela užurbane pripreme za prihvata Židova iz BiH u novoosnovani logor Đakovo. Uredili su mlin i pripremili prostorije za prihvata velikog broja logoraša. ŽO Osijek je osiguravala sredstva, ali članovi “leteće ekipe” su bili ti koji su nosili nepokretne logoraše i pomagali svima u logoru na koje god načine su mogli, pokušavajući poboljšati uvjete u logoru. U Osijeku su prikupljali pomoć za djecu i logorašice. Djecu koju je ŽO Osijek uspjela smjestiti kod raznih obitelji u Osijeku i okolici su članovi “leteće ekipe”

odvodili do tih obitelji. Znatno broj djece se spasio na ovaj način. Sudjelovali su i u akciji dezinfekcije u đakovačkom logoru, nakon što se proširila epidemija tifusa, a napravili su i karantenu u koju su odvajali zaražene logorašice.

Ustaše su u ožujku 1942. preuzele upravu nad logorom Đakovo i odmah zabranile rad “leteće ekipe”. Poslije rata je za rad i djelovanje “Leteće brigade” ŽO Osijek dobila priznanje Države Izraela, a u Izraelu je zasađena i šuma u čast članova “Leteće brigade”.

ZABORAVLJENI SPOMENICI

TEKST I FOTOGRAFIJE: MILIVOJ DRETAR

Danas u sjevernoj Hrvatskoj živi mali broj Židova. Potomci onih koji su preživjeli strahote Holokausta su se oženili i asimilirali, mnogi su promijenili prezimena i s vremenom zaboravili na svoje židovske korijene. Ne postoji više nijedna aktivna sinagoga, ostale su samo uspomene na predratne zajednice te pokoja zgrada. I groblja. Negdje su u sastavu većih lokalnih groblja, a negdje su židovski spomenici ostali sami, izolirani od pogleda. Za potrebe ovog članka napravljeno je malo terensko istraživanje s ciljem utvrđivanja stanja u kojem se nalaze židovska groblja. Posjećeno je šest lokacija, od Varaždina do Kotoribe.

Kada su točno došli prvi Židovi u Podravinu teško je reći. Tijekom 16. – 17. stoljeća bio je to prostor na tromeđi Vojne krajine, banske (civilne) Hrvatske i Osmanskog Carstva. Varaždin je tu imao najznačajniju funkciju kao središte Slavonske vojne krajine, trgovački i logistički centar pa svakako zanimljiv trgovcima svakakve robe. Stoga ne čudi da je već 1777. nastala Izraelitička bogoštovna općina koja će voditi brigu i o umrlim članovima zajednice. Prvo mjesto za ukope Židova nastalo je podalje od grada, na neuglednom mjestu gdje su se pokapali inovjerci i ljudi van zakona. Danas se to mjesto nalazi blizu spoja željezničke pruge i ulazne ceste u grad. Početkom 19. stoljeća varaždinski

ŽIDOVSKI GROBOVI U IMBRIOVCU

Židovi uzimaju u zakup parcelu istočno od grada gdje uređuju groblje te premještaju nadgrobne spomenike sa starije lokacije. Oni postoje i danas, dvadesetak manjih kamenih spomenika poredano u nizu s prednjom stranom okrenutom prema istoku. Groblje se postepeno širilo, izgradila se mrtvačnica i stan za čuvara groblja. Stare tradicije se napuštaju pa danas na tom zaključanom groblju možete naći i spomenike s fotografijom pokojnika, grobnice s neohelenističkim elementima pa čak i ožalošćenim ženskim kipovima. Natpisi više nisu samo na hebrejskom, već i na njemačkom i hrvatskom. Najvredniji spomenik “Anđeo

smrti” odnesen je s groblja 1951. iz straha od otuđenja. Izradio ga je 1908. slavni Robert Frangeš Mihanović za poznatog varaždinskog poduzetnika Vjekoslava Leitnera. Danas predstavlja najvredniju skulpturu poznatog varaždinskog gradskog groblja. Posljednje počivalište Schlengerovih, Straussovih, Kleinovih, Mitzkyevih, Hoffmanovih, Sternovih možete posjetiti samo uz najavu. Ili ako sami odete po ključ i potom ga vratite. Sprovođa nema već 70 godina, zadnji je bio 1952. Zore Blau, ugledne supruge gradskog liječnika. Zbog zasluga njenog supruga puštena je iz ustaškog zatvora, vraćen joj je dio imovine, a potom dozvoljeno

da je pokopaju kraj supruga. Zanimljivo je da je varaždinsko židovsko groblje na popisu deset ukletih mjesta u Hrvatskoj. Zašto — nitko ne zna. Kako bilo, groblje se ipak posjećuje: svake godine organizira se edukativna šetnja gdje posjetitelji mogu saznati sve o nastanku groblja, poznatim pokojnicima i pogrebnim običajima.

Polu sata vožnje prema istoku je Ludbreg, Centar svijeta. Od kraja 19. stoljeća postojala je ludbreška židovska zajednica, malobrojnija od varaždinske. U jugozapadnom dijelu gradskog groblja nalazi se židovsko groblje, zaštićeno od 2012. kao trajno kulturno dobro. Prvi zabilježeni pokop bio je pokop dvomjesečnog dječaka Ferdinanda Fischla iz Ludbrega 13. lipnja 1886. Obred pokopa vodio je tada novopridošli ludbreški rabin Leopold Fleischman. Do danas je opstalo 27 nadgrobničkih spomenika, većinom u obliku vertikalnih stela, u austrijskom stilu. Nažalost, neki su pali s postolja pa je teško iščitati tko je pokopan na tom mjestu. Najimpozantnija je grobna kapela obitelji Scheyer, najbrojnije i najimućnije ludbreške židovske obitelji. Scheyeri su bili vlasnici veletrgovine u središtu grada i prve ludbreške banke. Prva pokopana bila je Ana Scheyer, preminula 1916., tijekom Prvog svjetskog rata. Predaja govori da je dio spomenika namjerno srušen i uništen za vrijeme ustaške vlasti. Na židovskom groblju nalazi se i grobnica obitelji Weinrebe, jedinih koji su se 1945. vratili iz rata. No, nisu se svi pokopali na službenom židovskom groblju — kako su se granice ludbreškog rabinata protezale daleko na istok, bilo je slučajeva da su Židovi pokopani i na lokalnim seoskim grobljima. Teško je ući u trag svim tim spomenicima. Mjesno groblje u Imbriovcu i dalje krije tri židovska groba. Kao da se srame pa su postrani od glavne staze, spomenici pripadaju obitelji Fischer. Natpisi su izbljedili pa se jedva pročita da jedan pripada Davidu koji je umro

u dobi od 86 godina. Rođen je 1845. u mađarskom Csurgu i kao mladić došao u Imbriovec. Iz te je obitelji potekao dr. Zlatko Fischer, poginuo 1943. na Sutjesci, te poznati fotograf Hugo Fischer Ribarić, autor mnogih fotografija iz NOB-e i snimatelj prvog filma o Jasenovcu.

Napuštajući Imbriovec, nakon desetak kilometara približavamo se poznatijem naselju Legradu. Gradić koji je u 18. stoljeću 'promijenio putovnicu' pa je silinom rijeke Drave od međimurskog postao podravskim, mjesto je bogate prošlosti. Tu su gospodarili Zrinski koji su upravljali kapetanijom u borbi s Turcima. U 17. stoljeću naselili su se brojni protestanti koji i danas imaju evangeličku crkvu. Oko 1820. naselili su se i Židovi. Kao i u nedalekom Drnju, živjeli su u getu, u dijelu naselja koji se i danas naziva Židovaroš. U Legradu su osnovali općinu, hram, groblje i Hevru kadišu. Groblje je nastalo oko 1867. Legradski su Židovi potpadali pod koprivničku židovsku općinu, ali su imali odlične veze s mađarskim sunarodnjacima. Do danas nije sačuvano ni traga sinagogi, a od židovskog groblja ostao

ŽIDOVSKO GROBLJE U DUBRAVI

je samo jedan grob. Nalazi se podalje od mjesnog groblja, sam za sebe, obrasao bršljanom i koprivama. Na granitnoj ploči piše: U spomen obitelji Miszner, Jeni, Hela, Danijel, Judita, Julio, Žiga, Laci, Roza, Imre, Margita, Đuri. Obitelj Misner živjela je prije rata u Legradu i bavila se trgovinom. Bilo je još židovskih obitelji, no od njih ni traga, a tako su potvrdili i u općinskoj upravi. Tijekom rata Legrad je bio pod mađarskom okupacijom i vjerojatno su 1944. svi Židovi odvedeni u logore smrti. Župna kronika odaje i jednu tajnu: na židovskom groblju počinjen je pravi vandalizam jer su Mađari otvarali i uništavali grobnice tražeći zlato.

Sjeverno od Legrada, preko mosta na Dravi, ulazi se u poveće selo Donja Dubrava. Dobravčani su bili poznati po zlatarstvu (zlato iz Drave) i trgovini drvom. 1828. osnovana je tvrtka "Ujla-ki-Hirschler i sinovi" koja se bavila 'fljojsarenjem' (prevozom i trgovinom drva). Obitelj se toliko obogatila da je u Dubravi podigla dvije vile Hirschler i Zalan koje i danas stoje. Dubravski Židovi potpadali su pod Čakovec, a u selu su imali mjesto za ukope. Danas je primjereno uređeno jer se nalazi u sklopu mjesnog groblja. Tim dijelom dominira grobnica Hirschlerovih, Jakoba, Maksa i Adele. Na sivom granitnom obelisku ispisana su njihova imena iznad kojih je medaljon s prikazom lica okružen palminim listom. Zanimljiva je crtica iz povijesti te obitelji — nakon smrti supruga Jakoba, Adela se preudala za njegova starija brata Maksa. Time je baštinila i plemstvo jer je car Franjo Josip Maksa nagradio plemstvom. Grobnica je okružena kovanom ogradom. Osim tog spomenika tu ih je još nekoliko s prezimenima Leopold, Mayer, Sauer, Ljudevit, Fischer. Posebno je bio zanimljiv spomenik Rudolfu Hirschlera (1887.-1943.). Uz očevo, tu je upisano i ime malog Kukija, šestogodišnjeg dječaka preminulog 1935. Neutješni rodi-

telji naručili su statuu s likom svog sina. Brončani Kuki stajao je na kamenu te postao simbolom groblja i nekadašnje židovske zajednice. Kao umjetničko djelo zaštićen je 2009., no godinu dana kasnije nepoznati su počinitelji poharali groblje i odnijeli sve metalne ukrase. Samo je Kuki vrijedio najmanje 100.000 kuna. "Općina Donja Dubrava uređuje tijekom godine sve židovske grobove na mjesnom groblju. Povremeno obavlja veće radove na grobnicama obitelji Hirschler uređivanjem kovane ograde te gornjeg dijela krova grobnica. Što se tiče statue Kukija policija nije pronašla počinitelja. Općina je pokušala doći do informacije postoje li kalupi u koje je statua Vanje Radauša lijevana, no nažalost ništa. Zbog skupoće brončanog odljeva razmišljamo

o drvenoj replici. Zavičajna je prošlost Židova u Donjoj Dubravi obrazložena u monografijama, na čestim tematskim seminarima, obljetnicama. Želja nam je proširiti suradnju", rekao je načelnik Marijan Varga.

Tišinu s dobravskog groblja zamijenila je buka prometnice jer putujemo na sjever, u nedaleku Kotoribu. Na ulazu u mjesto je mlada šuma s obje strane ceste, a ona krije nekadašnje židovsko groblje iz 19. stoljeća. Mještani se sjećaju priča da je u šumi groblje, ali nitko ne zna gdje. Radi li se o grobovima obitelji Rado koja je u Kotoribi imala veliku pilanu? Ili o nekim drugima? Nitko ne zna pa ostaje da u nekom drugom broju objavimo nastavak ove priče.

ŽIDOVSKO GROBLJE U VARAŽDINU

DOBROVOLJNI PRILOZI ZA ŽIDOVSKU OPĆINU ZAGREB ZA SOCIJALNE POTREBE ŽOZ-A

- GISELA WEINBERGER — 400,00 KN
- OBITELJ SINGER U SPOMEN NA MIRTU HARTL — 600,00 KN
- MILA AJZENŠTAJN STOJČIĆ U SPOMEN NA DRAGOG SUPRUGA DR. JERONIMA STOJČIĆA I RODITELJE ELZIKU I MILČEKA — 400,00 KN
- MILA AJZENŠTAJN STOJČIĆ U SPOMEN NA LEU KRIESBACHER, RODENU FÜRTH — 200,00 KN

DOBROVOLJNI PRILOZI ZA DOM ZAKLADE LAVOSLAV SCHWARZ

- SILVIJA HAFNER U POVODU SMRTI OGA JOSIPA DODIGA — 5.940,00 KN
- OBITELJ SINGER U ZNAK SJEĆANJA NA IVIGU SINGERA — 300,00 KN
- OBITELJ HÖLBLING U POVODU SMRTI ERIKA HÖLBLINGA — 2.351,00 KN

GROBOVI NISU KRIVI ZA RAT

TEKST I FOTOGRAFIJA: MILIVOJ DRE TAR

ŽIDOVSKO GROBLJE U VUKOVARU

Svakog studenoga u Vukovaru je posebno tužno. Nakon prisjećanja najbližih za Dan mrtvih, dva tjedna kasnije su Dani sjećanja na žrtvu Vukovara, vezani uz opsada i pad grada 1991. godine. Tih se dana u Vukovaru na komemorativnim svečanostima skupe ljudi iz okolice i brojni gosti. Posjećuju groblja, ostavljaju cvijeće, pale svijeće. Ali u Vukovaru postoji i jedno groblje koje nitko ne posjećuje. Tamo nitko ne nosi cvijeće, nitko ne izgovara molitve, nitko se i ne sjeti tog mjesta. Židovsko groblje u Vukovaru ne nalazi se u nekoj šumi, na nepoznatoj ledini, na dnu jezera ili u minskom polju. Ono je tamo već preko stoljeća, stješnjeno između Ulice Ive Tijardovića i Sajmišta. Kako to da nitko ne posjećuje židovsko groblje? U Vukovaru već odavna nema nijednog deklariranog Židova, a ne treba posebno tumačiti doga-

đaje iz 1990-ih kada je grad proživio pravu kalvariju i ostao bez mnogih stanovnika.

Etnička se slika Vukovara u zadnjem stoljeću više puta izmjenila. U gradu je vrlo rano došlo do pojave židovskih trgovaca iz turske Bosne, mađarskih pokućaraca i krajiških Židova. Vukovar je postao multietnička sredina: Hrvati, Srbi, svaki četvrti stanovnik bio je Nijemac, nešto manje Mađara, Rusina, te oko 5% Židova. No, danas više nema Obersohna, Pfeffermanna, Kohna, Singera, Steinera, Steina, Deutscha i Kleina, kako je glasila jedna antisemitska pjesma iz 1920. Tko bi i dolazio na devastirano mjesto u Vukovaru zvano Židovsko groblje? Da je na nekom nepristupačnom ili opasnom mjestu, još bi donekle bila razumljiva nebriga o groblju. 27 godina od uličnih borbi grad i dalje vida svoje rane, tragovi rata su, unatoč obnovi, vidljivi na svakom mjestu.

Vukovarsko židovsko groblje nalazi se u južnom dijelu grada, 800 metara zračne linije od slavnog Vodotornja. Sa zapadne strane omeđeno obiteljskim kućama i dvorištima, a s istočne strane kompleksom Memorijalnog centra Domovinskog rata. Kada prespavate u vojnom hostelu i sneni otvorite prozor, pažnju privuče metalna Davidova zvijezda koja blješti na jutarnjem suncu. I onda, kada krenete u istraživanje, zgrozite se od viđenog: na Židovskom groblju rat kao da i dalje traje. Ulazna kapija sa zahrđalim željeznim vratima djelomično je obrasla u bršljan, neugledna stazica vodi do mrtvačnice gdje je netko pred 5-6 mjeseci ostavio cvjetni aranžman. Blijedožučkasta fasada izrešetana mecima odaje dojam da tu četvrt stoljeća ljudska noga nije kročila. U unutrašnjosti razbacani komadi namještaja. Jesmo li na dobrom mjestu? Da, Davi-

dovi štitovi nalaze se na fasadi i ogradi. Zaobilazeći zgradu dolazi se do drvenog zahoda (??), a potom do korovom obrasle livade gdje se nalaze grobovi vukovarskih Židova. Poredani u nekoliko redova s po 10-15 spomenika nižu se spomenici. Jedan je izrešetan, drugi srušen, treći okrenut naopako, četvrti obrasao u korov, petom je odlomljen jedan dio, šesti se opasno nagnuo pred pad. Tu i tamo hrpa malih flašica koje dokazuju tajno prisustvo ljubitelja kapljice. Nakon objave fotografija na Fb stranici "Tragom židovske baštine u Hrvatskoj" mnogi su komentari i nevjerica. Uri Tadmor iz SAD-a tužno konstatira da se tu negdje nalazi i spomenik njegove obitelji Herzog i da je u Vukovaru rođena njegova baka. "Svake godine na godišnjicu Kristalne noći položimo vijenac i uvijek nas dočeka staro cvijeće. Ne znam kako bi mogli pomoći. Stidim se i sama što je tako. Naša predstavica u Gradskom vijeću postavljala je pitanje zapuštenosti groblja. Ništa se nije zbililo", rekli su iz lokalnog Forumu žena SDP-a.

Nadu je ulio posjet izraelskog veleposlanika u Hrvatskoj Ilana Mora koji je osobno posjetio groblje i pomolio se. No pomaka nije bilo, a to pokazuje neodgovoren upit gradonačelniku. U gradu su ipak obilježili Dan sjećanja na žrtve totalitarnih režima: "Na žalost, tijekom prošlog stoljeća, ove prostore poharali su totalitarni režimi koji su najveće zlo koje se moglo dogoditi, a svakoj žrtvi se na dostojanstven način treba pokloniti jer su mnogi nevini životi izgubljeni te se svaki napad na ljudski život treba osuditi." Odlično sročeno. No jesu li zaboravili da su i Židovi bili žrtve nacizma, najvećeg totalitarizma u povijesti?

OBNOVA ŽIDOVSKOG GROBLJA U KRIŽEVCIMA

TEKST I FOTOGRAFIJA: MLADEN KLASIĆ

U Križevcima je prije Drugog svjetskog rata postojala prosperitetna i važna židovska zajednica, a doprinos koji je ta zajednica dala gradu vidljiv je i danas. Uz sinagogu, koja je obnovljena, ono što u Križevcima treba svakako sačuvati za buduće generacije, ali i kao podsjetnik na izgublenu židovsku zajednicu, je židovsko groblje.

U Križevcima ustvari postoje dva židovska groblja: staro židovsko groblje, osnovano sredinom 19. stoljeća, nalazilo se na južnom prilazu grada. To je groblje napušteno 1898. i danas se od njega može vidjeti još nekoliko kamenih spomenika. Novo središnje gradsko groblje u Križevcima formirano je 1898. godine i bilo je namijenjeno pripadnicima svih vjera. Oko 1910. na tom su groblju izgrađene arkade, koje je projektirao Stjepan Podhorsky, kao dio židovskog dijela groblja. Članak IV. ugovora o prodaji sinagoge i "rabinove kuće" iz 1949. godine, obvezivao je kupca (Križevce) da o svom trošku uredi novo židovsko groblje, odnosno da natkrije i ožbuka arkade i da podigne porušene spomenike. Nažalost, Općina Križevci se nije držala svojih ugovornih obveza, pa je ta zadaća nakon dugih desetljeća dočekala sadašnju vlast koja je obećala da će uz pomoć Ministarstva

ARKADE NA ŽIDOVSKOM GROBLJU U KRIŽEVCIMA

kulture RH obnoviti stare židovske arkade i pobrinuti se za obnovu i opstanak židovskog groblja u Križevcima.

Obnova židovskog groblja je započela te se i ove godine nastavljaju radovi na uređenju arkada. U Židovskim arkadama nalazi se ukupno osam arkada s po jednom grobnicom u svakoj arkadi. U tijeku je rekonstrukcija krova i statika objekta, a za tu je namjenu u gradskom proračunu osigurano 100-tinjak tisuća kuna. Groblje je uredno i redovito se uređuje okoliš grobova. Postoji i inicijativa za digitalizacijom katastra grobova, koja će, nadam se, završiti uspješno.

Židovi su se u Križevce počeli doseljavati još u 18. stoljeću, a 1844. godine

službeno je utemeljena židovska općina u gradu. Pred kraj 19. stoljeća u Križevcima je živjelo više od 200 Židova i oni su činili 6 posto ukupnog stanovništva grada. Bili su aktivni u svim sferama života Križevaca, te organizirali život židovske zajednice: od vrtića do gospojinskih društava, Hevra Kadiše te cionističkih udruženja. Godine 1895. završena je i posvećena sinagoga u središtu grada.

Godine 1940. u gradu je živjelo 119 Židova, a za vrijeme Drugog svjetskog rata u logore je odvedeno njih 90 i nitko se nije vratio. Obveza je svih nas pobrinuti se za ono što su pripadnici židovske zajednice ostavili Križevcima, uključujući i židovsko groblje.

STATUT DRUŠTVA HEVRA KADIŠA U KRIŽEVCIMA

PRIPREMILA: NATAŠA BARAC

Židovske zajednice diljem svijeta često su bile organizirane na vrlo sličan način i brinule se za različite aspekte i potrebe svojih članova. Jedan važan dio u židovskim zajednicama obavljalo je od davnih vremena posebno dobrotvorno društvo Hevra Kadiša (Sveto društvo) koje se brinulo za sahrane.

Hevra Kadiša je prvo bilo društvo koje je članovima židovske zajednice pružalo pomoć i usluge u svakodnevnom društvenom i vjerskom životu. U židovskim zajednicama Europe prva takva društva osnovana su početkom 14. stoljeća u Njemačkoj i Španjolskoj. Prva Hevra Kadiša koja se počela brinuti o sahranama svih članova židovske općine, a ne samo o svojim upisanim članovima, osnovana je 1564. godine u Pragu.

Sve veće židovske zajednice u Hrvatskoj imale su svoja društva Hevra Kadiša do Drugog svjetskog rata a svako društvo imalo je i svoj statut.

Profesor Ivan Peklić iz Križevaca pronašao je pravila Židovskog društva Hevra Kadiša iz Križevaca te u časopisu Cris god. VII. br. 1/2005 objavio ispravljenu verziju koju uz njegovu dozvolu prenosi u Ha-Kolu.

Židovi u Križevce pristižu u drugoj polovici 18. stoljeća iz Mađarske. Židovska općina osnovana je u Križevcima 1840.

a iste godine osnovana je i Hevra Kadiša te židovsko groblje u tom gradu.

Statut društva Hevra Kadiša u Križevcima

NAZIV I SJEDIŠTE DRUŠTA

Član 1.

Društvu je naziv: Židovsko dobrotvorno društvo: Hevra Kadiša, sa sjedištem u Križevcima. Hevra Kadiša samostalna je korporacija pod nadzorom židovske bogoštovne općine u Križevcima.

SVRHA I DJELOVANJE DRUŠTVA

Čl. 2

Svrha je društva: dobrotvorstvo u opće, a napose dobro-

tvorstvo u korist članova društva, posjećivanje i njegovanje bolesnika, obavljanje pobožnih činova, uobičajenih kraj umirućih i umrlih Židova, sahranjivanje Židova, umrlih na području židovske bogoštovne općine u Križevcima i onih, koji se izvanz dovozu na to područje radi sahranjenja, uzdržavanje starog židovskog groblja i nadzor, te poljepšanje židovskog odjeljenja na centralnom groblju u Križevcima, obavljanje pijetetskih činova, napose molitava u hramu u spomenu preminulih, uprava zapisima i zakladama, koji su namijenjeni društvu, obavljanje svih poslova, što po staroj tradiciji spada na društvo.

Čl. 3.

Društvo će podupirati oskudne svoje članove pribavljajući im besplatnu liječničku pomoć i lijekove, te novčanu pripomoć, a umrle će siromašne Židove besplatno sahraniti. Besplatnu liječničku pomoć, ljekarije i novčane potpore davat će društvo i onim siromašnim Židovima, koji nijesu članovi društva, ali stanuju na području židovske bogoštovne općine u Križevcima.

Čl. 4.

Djelatnost društva navedena u čl. 2. točka obuhvata: dužnost, da članovi uprave posjete bolesnog člana društva; ako on ili njegova rodbina želi, da doličnim načinom pitaju za njegove želje, koje će društvo po mogućnosti ispuniti; ako je potreba, namještenje ljudi, koji će bolesne siromašne članove dvoriti i njegovati, dok bolest traje.

Čl. 5.

Po čl. 2. toč. imade društvo da obavlja sve poslove i čine, što im propisuje običaj i obred od časa, kad se približuje smrt, pa sve dokle se umrli ne sahrani, napose imade obavljati obredne molitve, postavljati mrtvačke straže /šemira/, skrbiti za pranje i odijevanje mrtvacu /tahara/ odrediti mjesto za pokop, te odrediti sprovod. Sve te poslove, koji isključivo spadaju u njegov djelokrug, obavlja društvo bez obzira na to, da li je preminuli Židov/ka bio njegovim članom ili ne, pa i u onim slučajevima kada se lješina u svrhu sahrane iz Križevaca odveze ili se izvana ovamo doveze. Ni jedna stranka nema prava, da se za pokop mrtvacu službi kojim pogrebnim zavodom.

Čl. 6.

Uredovanje društva kod pogreba, o čem govori čl. 2. toč. d. sastoji se napose u tome što će: odrediti sprovod, uvaživši pri tom po mogućnosti želje pokojnikove

rodbine, ispuniti želje samog pokojnika što se tiču sprovoda ili groba, u koliko to dopuštaju postojeći propisi i zakoni, brinuti se za osoblje i za sve ostalo, što je potrebno za sahranu lješine, držati red kod sprovoda i ustanoviti obred za žalobnu svečanost u kući žalosti i na groblju.

Čl. 7.

Svaki se slučaj smrti imade bezodvlačno prijaviti predsjedniku Hevra Kadiše, a predsjednik je dogovorno sa gabijima tada dužan i jedino vlastan odrediti sve, što je potrebno. Sve troškove, odnosno takse imade stranka platiti prije pokopa.

Čl. 8.

Pristojbe za pokop i za sve obredbe čine određuje predsjednik i oba gabaja od slučaja do slučaja, uzimajući uvijek u obzir, na imućtvne prilike. Pristojbe općinskim namještenicima za sudjelovanje na sprovodima određuje društvena uprava sporazumno s predstojništvom bogoštovne općine.

Čl. 9.

Hevri Kadiši pripada isključivo pravo raspoložbe i uporabe u pogledu židovskog groblja u Križevcima. Ako Hevra Kadiša bude stekla nekretnine tvorit će iste isključivo i nerazdjeljivo vlasništvo Hevre Kadiše, tako da u pogledu takvih nekretnina i građevina nikoja treća osoba ni pod kokovim prilikama neće moći staviti kakav zahtjev.

Čl. 10.

Postavljanje nadgrobnog kamena može da uslijedi samo s privolom predsjednika. Predsjednik može sporazumno s gabajima da uskrati postavljanje kamena samo onda, kad su dimenzije nadgobnog spomenika veće ili manje no što su uopće dopustive za nadgrobne spomenike ili ako bi grobni natpis, koji treba da je bar djelomično sastavljen hebrejskim

jezikom ili pismom, po formi i sadržaju bio nedoličan ili bi se protivio nazorima židovske vjere. Postane li grobni spomenik trošan, ima se stranka pozvati, da se pobrine za renovaciju. Ne udovolji li se ovom pozivu nakon dvokratne opomene, ovlaštena je društvena uprava, da trošni spomenik dade odstraniti. Pristojbe za grobnice određuje društvena uprava.

Kod gradnje, dotično uzdržavanje arkada imade se postupati po građevnim i inim zakonskim propisima. Promjena vlasništva arkade i spomenika ne može uslijediti bez dozvole Hevre Kadiše. Vlasnik arkada može utemeljiti i pod upravu društva staviti primjerenu zakladu za uzdržavanje arkade. Takovu zakladu imade društvo zasebno u štedionu uložiti, a kamati imadu se za popravak arkade ili spomenika upotrebiti. Ako li se vlasnik arkade dotično zadnji član obitelji iz Križevca odseli, imade položiti primjenu svotu za uzdržavanje arkade, koji iznos određuje upravni odbor Hevre Kadiše.

Pripadnici pokojnika, koji nisu podmirili pristojbu za pogreb, ne smiju staviti nadgrobni spomenik sve dotle, dok dug kod ovog društva potpuno ne podmire.

Čl. 11.

Hevra Kadiša upravlja raznim dobrotvornim i takovim zapisima i zakladama, koji služe pijetetskoj svrsi. Prepušta se društvu, da odluči hoće li kakav zapis i kakovu zakladu prihvatiti ili otkloniti. Društvena uprava bdije nad savjesnom upravom i nad točnim održavanjem odredbi obveza skopčanih sa zapisima i zakladama. Svi se zapisi i zaklade moraju upisati u zapisnike o društvenim sjednicama i u posebnu knjigu uz oznaku imena zakladitelja, iznosi zaklade glavnice ili vrijednosnih papira, ta svrha zaklade ili zapisa.

Čl. 12.

Društvo je vlasno, da temeljem zaključka

glavne skupštine osnuje pobožne i dobrotvorne zaklade u okviru čl. 2. toč. a.

Čl. 13.

Hevra Kadiša preuzima obveze, da održi ritual suvjerjenika i to: obavom Kadiš-molitve prigodom službe Božje obavom Kadiš-molitve i pasjem Nešama svjetla u hramu na dan smrti na ograničeno vrijeme, ali najdulje na 30 godina spominjanjem imena umrloga /Hashara/ na blagdane, kad se vrši "Maskir nešamot" /molitva zapokoj duša/ na ograničeno vrijeme, ali najdulje na 30 godina ad 1.) pristojbu, koja se ima za to platiti, ustanovljuje predsjednik u sporazumu s gabajima.

ad 2. i 3.) ove će se funkcije vršiti za one osobe, na čije je ime osnovana zaklada /Keren Kajamet/. Visinu zaklade ustanovit će uprava od slučaja do slučaja.

Hevra Kadiša može uvrstiti u počasnju Haskaru imena pokojnika — i to bez ikakove pristojbe — koji su stekli osobite zasluge oko židovstva uopće, a napose oko židovske bogoštovne općine ili Hevre Kadiše u Križevcima.

NADZORNO PRAVO OPĆINSKOG PREDSTOJNIŠTVA

Čl. 14.

Nadzor nad društvom vrši predstojništvo židovske bogoštovne općine u Križevcima. Društvo je dužno, da općinskom predstojništvu na njegov zahtjev dostavi zapisnike o sjednicama i glavnim skupštinama.

Predstojništvo bogoštovne općine može obustaviti izvršbu zaključka društvene uprave ili glavne skupštine, ako su oni protivni odredbama društvenih pravila, svrsi i značaju društva, te interesu bogoštovne općine. Predsjednik općine, odnosno njegov zamjenik more se pozvati u svaku sjednicu društva gdje ima pravo glasa.

SREDSTVA DRUŠTVA

Čl. 15.

Sredstava za pokriće troškova, koji nastanu društvu izpunjenjem njegovih zadaća namiču se: pristupninama i godišnjim prinosima članova pristojbama za pogreb, grobnice i grobove, te upis u Haskaru, darovima, kamatima i inim prihodom zapisa i zaklada osnovanih uz posvetu, da se kamati i ini prihod smije trošiti u društvene svrhe, kamatima i inim prihodima vlastite imovine.

ČLANOVI

Čl. 16.

Broj je članova neograničen.

Društvo ima:

- a/ začasnih članova
- b/ redovitih članova
- c/ izvanrednih članova.

Čl. 17.

Glavna je skupština vlasna, da na predlog društvene uprave imenuje začasnim članovima ona lica, koja su stekla osobite zasluge oko židovstva u opće, a napose oko ovog društva.

Čl. 18.

Redovitim članom društva može postati svaki samosvojni pripadnik židovske općine Križevci bez razlike spola, koji društvenoj upravi saopći pismeno ili usmeno svoju nakanu, da pristupi društvu, te koga društvena uprava primi kao člana. Protiv uskrate prijema, koji se ne mora obrazložiti, dopušteno je žaliti se glavnoj skupštini.

Čl. 19.

Pristupninu mora svaki član uplatiti odmah, čim dobije obavijest, da je primljen. Visinu pristupnine određuje društvena uprava, a godišnju članarinu glavna skupština. Godišnji prinos uplaćuje se redovno unaprijed na jedanput; samo

siromašnih članovima može uprava dopustiti sniženo ili obročeno uplaćivanje članarine. Namještenici židovske bogoštovne općine i Hevre Kadiše u Križevcima, članovi su društva, ali ne plaćaju ni pristupnine, ni članarine. Udovice iza umrlih članova ostanu i nadalje članovi društva, bez obveze uplate članarine.

Čl. 20.

Redoviti članovi mogu svoje sinove, koji još nijesu samosvojni, ali su navršili 13. godinu života, dati upisati kao izvanredne članove, uplativši za njih pristupnu pristojbu. Kad ovi postanu samosvojni moraju sami zatražiti, da budu u društvo primljeni kao redovni članovi.

Izvanredni članovi mogu biti i oni Židovi, koji nijesu pripadnici bogoštovne općine u Križevcima. Pristupnina i članarina izvanrednih članova je ista kao i za redovite članove.

Čl. 21.

Članstvo prestaje: dobrovoljni istupom smrću isključenjem, koje može jedino redovita ili izvanredna glavna skupština sa 2/3 glasova zaključiti. Ako bi koji član neopravdano bio godinu dana u zaostatku s uplatom društvenog

Chevra Kadisha

Chabad Lubavitch
Sacred Jewish Burial Society

prinosa, te isti nebi uplatio 14 dana nakon primitka pismene opomene, uprava je vlasna, da takova člana briše i bez odobrenja glavne skupštine.

Čl. 22.

Jedino redovitim članovima pripada aktivno i pasivno pravo izbora. Članovi, koji su godinu dana u zaostatku s uplatom članarine, nemaju pravo glasa.

DRUŠTVENI ORGANI

Čl. 23.

Poslovima društva upravlja: društvena uprava
glavna skupština

Čl. 24.

Društvena se uprava sastoji od:

- predsjednika
- podpredsjednika
- 8 članova
- 3 zamjenika

Društvenu upravu bira glavna skupština i to predsjednika u zasebnom izbornom činu, a ostale članove zajedno u jednom izbornom činu. Blagajnika tajnika i 2 gabaja bira društvena uprava iz svoje sredine.

Služba društvene uprave traje 3 godine i to od dana glavne skupštine do redovite glavne skupštine koja će biti 3 godine kasnije. Ako se isprazni mjesto člana uprave, stupa na njegovo mjesto zamjenik kojega uprava pozove. Isprazni li se više od 5 mjesta ili mjesto predsjednika, tad se ima odman sazvati izvanredna glavna skupština radi obave naknadnih izbora. Ako je otpao podpredsjednik, može uprava sama izabrati drugoga iz svoje sredine.

Čl. 25.

Društvena uprava obavlja sve poslove, koji nijesu izrijekom pridržani glavnoj skupštini. Napose nadležni joj: izbor blagajnika, tajnika i dvojice gabaja uprava društvenom imovinom i nadzor nad zapisima i zakladama dozvoljavanje potpora svake vrsti,

ako vrijednost u jednoj stavci ne nadmašuje iznos od 500.-dinara primanje članova i ustanovljivanje pristupnina utvrđivanje pristojba, prema čl. 13. utvrđivanje roka i dnevnog reda za glavnu skupštinu izvršba zaključaka glavne skupštine.

Čl. 26.

Društvena uprava rješava svoje poslove u sjednicama, koje saziva predsjednik po potrebi. Ako zaištu barem tri člana uprave, dužan je predsjednik da najkasnije na osmi dan, otkada mu je dostavljen prijedlog, sazove glavnu skupštinu uz dnevni red, kako su ga naznačili predlagači.

Sjednice su sposobne stvarati valjane zaključke, ako im pribiva osim predsjednika bar četiri članova. Glasuje se usmeno, a odlučuje jednostavna većina glasova. Ako su glasovi raspolovljeni, odlučuje glas predsjedatelja, koji jedino u tom slučaju glasuje. Na zahtjev ma jednog člana uprave ima se tajno glasovati.

Zapisnike sjednice potpisuje predsjednik, perovođa i jedan ovjervitelj, kojeg imenuje predsjednik.

PREDSJEDNIK DRUŠTVA

Čl. 27.

Predsjednik je izvršbeni organ uprave društvene. On zastupa društvo prema vani /oblastima/, nadzire cjelokupno, napose blagajničko poslovanje i upravu društvenom imovinom, doznauje plaćanja, dozvoljava potpore do 100.-dinara, potpisuje uz supotpis tajnika sve pismene otpравke, saziva sjednice društvene uprave i glavne skupštine i predsjedava im, te imenuje u glavnim skupštinama 2 skrutatora i 2 ovjervitelja zapisnika, napokon utvrđuje zajedno sa upravom pristojbe.

PODPREDSJEDNIK

Čl. 28.

Podpredsjednik obavlja sve poslove predsjednika, kad je ovaj zapriječen.

BLAGAJNIK

Čl. 29.

Blagajnik upravlja pod nadzorom predsjednika društvenom imovinom, preuzima i potvrđuje novac i novačnu vrijednost, isplaćuje doznačene iznose, vodi poslovne knjige.

TAJNIK

Čl. 30.

Tajnik je perovođa u sjednicama, te uz predsjednika potpisuje sve zapisnike o sjednicama. On vodi korespondenciju društva i potpisuje sve pismene otpравke uz predsjednika.

Čl. 31.

Ako je blagajnik ili tajnik zapriječen, može društvena uprava inim svojim članovima povjeriti obavu odnosnih poslova.

GABAJIM

Čl. 32.

Gabajima je naročito povjereno provođenje agenda, koje služe u čl. 2. navedenim društvenim svrhama, te imaju bditi nad striktnim provođenjem dužnosti, koje imaduda vrše funkcionari namještenici i kod sprovođa zaposleni. Oni vode pogreb, i njihovim se odredbama moraju pokoravati društveni organi i učesnici sprovođa.

GLAVNA SKUPŠTINA

Čl. 33.

Glavna se skupština imade sastati prve četvrti u godini. U djelokrug glavne skupštine spada:

izbor društvenog predsjednika, podpredsjednika i ostalih članova društvene uprave, te pregledača računa ispitivanje i prihvatanje poslovnog izvještaja, te izvještaja predlagača računa o blagajničkom poslovanju i o stanju imovine, kao i podjelenje apsolutorija, rješavanje prijedloga društvene uprave, te prijedloga društvenih članova, rješavanje pritužbi protiv

uskrate prijema u društvo, te prijedloga za isključenje članova imenovanje začasnih članova preinaka pravila kupovanje ili prodavanje društvenih nekretnina, te sklapanje zajmova ustanovljenje godišnje članarine raspust društva

O prijedlogu za raspust društva može se raspravljati jedino tada, kada je prijedlog uvršten u pravodobni i valjano oglašeni dnevni red.

Čl. 34.

Vanredna se skupština ima sazvati, ako to društvena uprava obnađe potrebnim, ili ako to zatraži jedna trećina članova društva pismeno uz oznaku dnevnog reda.

U potonjem slučaju ima se vandredna skupština urediti najkasnije na 15. dan, iza kako je društvenoj upravi stigao prijedlog.

Čl. 35.

Glavna skupština i njezin dnevni red ima se najkasnije 8 dana prije no što se ima sastati, oglasiti.

Poziv treba da sadrži, oznaku mjesta i vremena, gdje će se i kada držati glavna skupština.

Čl. 36.

O prijedlozima društvenih članova može se u glavnoj skupštini raspravljati jedino tada, kada se društvenoj upravi 3 dana prije glavne skupštine prijave.

Čl. 37.

Glavna skupština sposobna je stvarati valjane zaključke, ako joj pribiva polovica članova s pravom glasa; jedino ako se radi o prijedlogu za raspust društva, za promjenu pravila, za isključenje kojeg društvenog člana, za kupovanje ili prodavanje nekretnina, te sklapanje zajmova moraju glavnoj skupštini pristustvovati 2/3 svih članova s pravom glasa.

Pravo glasa imaju svi članovi, koji su uplatiti svoj prinos do konca prošle kalendarske godine. Glavnoj skupštini predsjednik

ili podpredsjednik, ako ni jednog od njih nema, onda jedan od gabažima, što ga bira sama glavna skupština.

Čl. 38.

Zaključci glavne skupštine stvaraju se jednostavnom većinom glasova. Za valjanost zaključka, koji su predviđeni u čl. 37. ovih pravila potrebna je većina od 2/3 prisutnih članova.

Predsjedatelj glasuje jedino, kada su glasovi raspoloživi i u tom slučaju odlučuje njegov glas. Redovito se glasuje usmeno, samo se izbori obavljaju tajnim glasovanjem, u koliko se ne prihvati prijedlog, da se izbori obave "per acclamationem", /usklikom/.

Čl. 39.

Ako glavna skupština zbog toga, što u nju nije došao dovoljan broj članova nije bila sposobna, da stvara valjane zaključke, može se nova sazvati za kraći rok uz isti dnevni red, a ta će biti sposobna za stvaranje valjanih zaključaka bez obzira na broj pristutnih članova.

PREGLEDAČI RAČUNA

Čl. 40.

Glavna skupština bira dva pregledača računa i jednog zamjenika na isto doba kao i društvenu upravu.

Pregledači moraju bar 1 put u godini ispitati blagajničko poslovanje i poslovne knjige i o tom sastaviti zapisnik. Jednako imaju i preispitati izvješće, što ga društvena uprava o blagajničkom poslovanju namjerava predložiti glavnoj skupštini i o tom podnijeti izvješće skupštini.

VII. PRIJEPORI

Čl. 41.

Ako se društvena uprava nalazi podređenom odredbama, što ih izdaje predstojništvo židovske bogoštovne općine temeljem nadzorne vlasti pristoji joj pravo pritužbe na upravni odbor židovske

bogoštovne općine u Križevcima. Ako društvena uprava unatoč toga, što je sa strane predstojništva židovske bogoštovne općine upozorena, propusti učiniti nešto, na što je obvezana ustanovama društvenih pravila, može joj upravni odbor bogoštovne općine naložiti, da to učini, ako društvena uprava i tom nalogu udovoljila nebi, moći će upravni odbor izvršbu povjeriti općinskom predstojništvu.

RAZLAZ DRUŠTVA

Čl. 42.

Društvo se raspušta, ako to glavna skupština, sazvana naročito u tu svrhu, zaključki većinom glasova, propisanom u čl. 38. ili ako razlaz naredi nadležna oblast.

Čl. 43.

U oba slučaja prelazi društvena imovina, koja prestaje nakon isplate dugova, u upravu židovske bogoštovne općine u Križevcima, koja je dužna preuzetim zapisima i zakladama upravljati točno prema njihovimi određenim svrhama, ostalu pak imovinu upotrijebiti u iste svrhe kako su u ovimi pravilima predviđene. Židovska bogoštovna općina u Križevcima imade svu imovinu Kadiše posebno upravljati i koristonosno uložiti.

Ustroji li se u Križevcima iznova Hevra Kadiša dužna je bogoštovna općina cijelu postojeću imovinu društvu predati.

Ova su pravila prihvaćena na glavnoj skupštini dne 20. jula 1927.

Židovsko dobrotvorno društvo Hevra Kadiša u Križevcima"

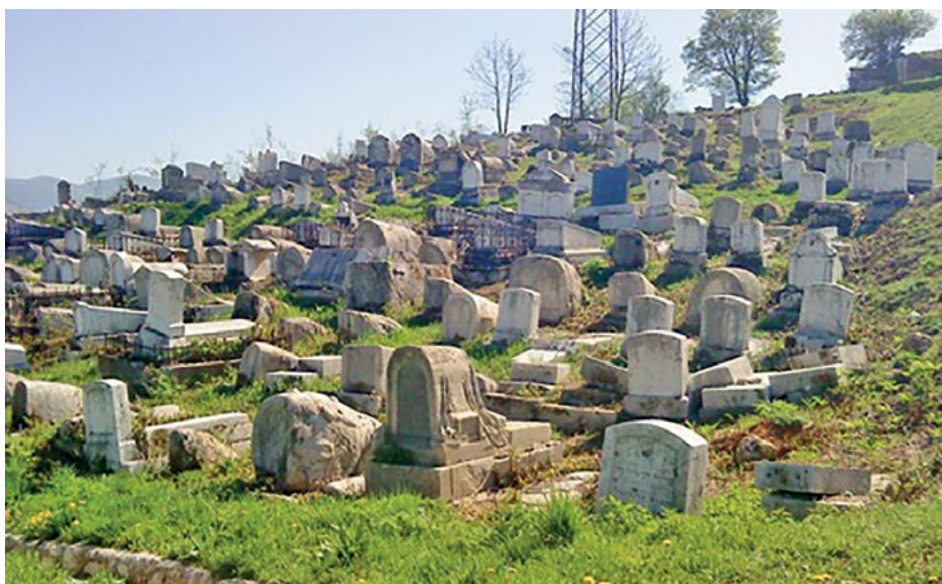
USNULI LAVOVI ŽIDOVSKOG GROBLJA ČUVAJU SARAJEVO

PIŠE: NATAŠA BARAC
FOTOGRAFIJA: JASNA ĆIRIĆ

Židovsko groblje u Sarajevu poznato je po ljepoti svojih nadgrobničkih spomenika a u tijeku je i proces njegove nominacija za upis na Popis svjetske baštine UNESCO-a. Sarajevsko židovsko groblje je nakon židovskog groblja u Pragu, najveći ranonovjekaovni židovski sakralni kompleks, te ujedno i jedan od najvrednijih memorijskih kompleksa u Europi.

Groblje se prostire na površini od 31.160 četvornih metara a potiče iz 17. stoljeća, točnije iz 1630. godine i na njemu se nalazi 3.500 nadgrobničkih spomenika, koje je Nobelovac Ivo Andrić nazivao “usnulim lavovima koji čuvaju Sarajevo.” Ovo groblje nastalo je uz srednjovjekovnu nekropolu stećaka na lokalitetu Borak uz stari kamenolom iz kojeg je nekada vađen kamen kako za srednjovjekovne stećke tako i za židovske nadgrobne spomenike.

Kada kroz velika predivna vrata s Davidom zvijezdom i menorom uđe na staro groblje pred posjetiteljem se otvara pravi muzej na otvorenom — predivni stari nadgrobni spomenici te kamene tvorevine neobičnih oblika s hebrejskim natpisima. Nadgrobni spomenici sarajevskih Sefarada jedinstveni su u svijetu po svojim oblicima i simbolima, a najviše podsjećaju na stećke. Ovi nadgrobni spomenici specifični su i po tome što pričaju priče o sarajevskim Židovima — često su zapisana zanimanja pokojnika, ali i odnos kakav su imali s obiteljima i prijateljima, ponekad su čak zapisani i osjećaji onih koji su za njima ostali.

ŽIDOVSKO GROBLJE U SARAJEVU

teljima, ponekad su čak zapisani i osjećaji onih koji su za njima ostali.

Posljednji rat i na ovom je groblju ostavio tragove — groblje je bilo na prvoj borbenoj crti, te je pretrpilo jaka oštećenja a bilo je i minirano. Nakon rata prije obnove groblja, trebalo je riješiti pitanje mina. Groblje je deminirano i sanirano uz pomoć sredstava međunarodne zajednice (između ostalih Norveške, SAD-a i Njemačke).

Prema dostupnim podacima, najstariji sačuvani nadgrobni spomenik na ovom groblju pripada prvom sarajevskom rabinu Samuelu Baruhu, a taj je spomenik poseban po tome što se na njemu nalazi otisak ruke.

Na sarajevskom židovskom groblju trebao bi postojati i dio na kojem se, prema specifičnom židovskom običaju, pokopaju oštećene svete knjige. Ta

grobnica svetih knjiga zove se Geniza a posljednji puta na sarajevskom groblju pokopani su oštećeni molitvenici i knjige 1928. godine. Unatoč istraživanjima, sarajevska Geniza za sada nije pronađena. Nekada se židovsko groblje protezalo sve do Miljacke, međutim danas je ostao samo gornji dio groblja u sklopu kojeg se nalaze i spomen-kosturnica iz 1952. godine, spomenik žrtvama ustaškog terora, aškenaska kosturnica iz 1962. godine, te spomen-kosturnica uz aškenasku kosturnicu.

Od 1965. godine, otkada je otvoreno gradsko groblje, Židovi se više ne ukopavaju na starom groblju koje je 2004. godine proglašeno Nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, a danas čeka odluku o upisu na popis Svjetske baštine UNESCO-a.

ŽIDOVSKO GROBLJU U ZVORNIKU PROGLAŠENO NACIONALNIM SPOMENIKOM

PIŠE: J. B.

FOTOGRAFIJA: JASNA ĆIRIĆ

Židovsko groblje u bosanskom gradu Zvorniku nedavno je, odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, proglašeno nacionalnim spomenikom.

Članovi Komisije donijeli su odluku da se grobljanska cjelina “Židovsko groblje na lokalitetu Meterizi, Grad Zvornik” uvrsti na Popis ugroženih spomenika BiH jer je groblje devastirano i nadgrobni spomenici su u izuzetno lošem stanju. Ova odluka trebala bi zaštititi staro židovsko groblje od daljnjeg uništenja a za pretpostaviti je da će i nadgrobni spomenici biti uređeni i restaurirani.

Jednom godišnje, zvornički umirovljenici u okviru akcije čišćenja grada uređuju židovsko groblje, a o njemu brinu i stanari okolnih kuća koji nadziru da netko nepoznat ne ulazi na njega i skrnavi ga.

Veliki broj nadgrobni spomenika se urušio, ali izbljedjeli natpisi na nadgrobni spomenicima svjedoče o zvorničkim Židovima koji su na ovim prostorima živjeli dugi niz godina, sve do Drugog svjetskog rata. U Zvorniku je prije Holokausta živjelo 118 Židova, odnosno 24 obitelji od kojih su većina bili imućni trgovci i obrtnici. Svi su oni,

ŽIDOVSKO GROBLJU U ZVORNIKU

osim desetak njih koji su se na vrijeme sklonili, odvedeni u zloglasni logor na Banjici gdje su ubijeni.

U Zvorniku danas postoji i nekadašnja sinagoga izgrađena 1902. godine. Nalazi se u tzv. Srpskoj varoši, a poslije

Drugog svjetskog rata sinagogu je otkupljena i adaptirana u stambeni objekt u kome su još vidljivi tragovi nekadašnjeg vjerskog objekta.

NAJSTARIJE ŽIDOVSKO GROBLJE NA SVIJETU NA MASLINSKOJ GORI

PIŠE: J. C.

Najstarije židovsko groblje na svijetu nalazi se u Jeruzalemu na Maslinskoj gori (Har HaZeitim) a neki od grobova na tom groblju stariji su od tri tisuće godina i potiču iz vremena kralja Davida i Prvog hrama. Maslinska gora, nalazi se istočno od jeruzalemskog Starog grada a svoje je ime dobila po brojnim nasadima maslina i često se spominje u Bibliji kao mjesto različitih događaja.

Na ovom drevnom groblju ima oko 150.000 grobova, i ono se smatra svetim mjesto za molitve za Židove. Prema tradiciji vjeruje se da će oni koji su ovdje pokopani biti prvi koji će uskrsnuti nakon što na bijelom magarcu na zemlju ponovno dođe Mesija. Iz tog razloga svi su na ovom groblju pokopani su tako da su stopalima okrenuti prema Brdu Hrama, tako da se nakon što dođe Mesija, odmah mogu dignuti i krenuti prema starom gradu Jeruzalemu.

U 19. stoljeću posebno je značenje dano židovskim grobljima u Jeruzalemu budući da su ta groblja bila mjesta koja su Židovi iz raznih krajeva svijeta birali za svoje posljednje počivalište. Tijekom godina, veliki broj Židova starije životne dobi dolazio je u Jeruzalem u želji da budu pokopani na tom svetom tlu. Nakon 1948. Maslinska gora je pripada Jordanu,

a tijekom jordanske vladavine Židovi nisu imali pristup ni brdu ni groblju i tu tom razdoblju uništeno je 38.000 grobova. Nakon Šestodnevnog rata 1967. Maslinska gora pripala je Izraelu.

Na ovom starom židovskom groblju pokopana su brojna značajna imena — od uglednih rabina i cionista, do dobitnika nobelovih nagrada, uglednih političara i brojnih drugih. Vjeruje se da se ovdje nalazi i grob Abšaloma, sina kralja Davida.

Na groblju s kojeg pogled puca na stari grad Jeruzalem tako, između ostalih, počivaju i bivši izraelski premijer Menachem Begin, dobitnik Nobelove nagrade za književnost Shmuel Yosef Agnon, otac modernog hebrejskog jezika Elizer Ben-Yehuda, te brojni ugledni rabini ali i žrtve terorističkih napada. Među poznatim nežidovima pokopanim na ovom groblju nalaze se i Boedil Thurgotsdatter, srednjovjekovna danska kraljica te Pravednica među narodima princeza Alice od Battenberga, majka princa Filipa, supruga britanske kraljice Elizabete. Princeza Alice od Battenberga je tijekom Holokausta u Ateni skrivala židovske izbjeglice. Preminula je 1969. a 1988. njezini ostaci pokopani su na Maslinskoj gori.

Staro židovsko groblje je danas većim dijelom digitalizirano i ima svoju internetsku stranicu (<https://mountofolives.co.il/en/>), a na groblju se nalazi i Informativni centar koji posjetiteljima pomaže da pronađu određene grobove. Groblje ima i svoju Hevra Kadišu.

Na starom groblju na Maslinskoj gori praktički više nema mjesta za nove grobove, a cijene su grobova astronomske.

NAJSTARIJE ŽIDOVSKO GROBLJE U EUROPI

Smatra se da se najstarije židovsko groblje u Europi nalazi u Wormsu, jednom od najstarijih njemačkih gradova koji se nalazi na lijevoj obali Rajne u saveznoj zemlji Rehinland-Pfalz. Židovska zajednica u Wormsu osnovana je u 11. stoljeću a najstariji grobovi na ovom groblju potiču iz 1058. ili 1059. godine. U Srednjem vijeku židovska zajednica u Wormsu je doživljavala pravi procvat i tom su području živjeli brojni ugledni Židovi. Neki od najvažniji ljudi pokopanih na ovom groblju su rabin Meir od Rothenburga i rabin Jakob bne Moses HaLevi, zvan MaHarRil. Posljednji put na ovom je groblju izvršen ukop 1940. za vrijeme Holokausta. Za ovo groblje danas se brine židovska zajednica iz Mainza.

ŽIDOVSKO GROBLJE NA MASLINSKOJ GORI

VIRTUALNA ŽIDOVSKA GROBLJA U ZNAK SJEĆANJA NA SVE ONO ŠTO JE IZGUBLJENO

PIŠE: F. C.

Za vrijeme i nakon Holokausta uništena su i nestala brojna židovska groblja u Europi. Neka od njih danas su pretvorena u parkirišta, parkove za pse, pločnici nekih europskih gradova izgrađeni su od židovskih nadgrobnih spomenika.

Kako u svemu tome očuvati sjećanje na one kojih više nema, posebice u slučajevima kada se groblja više ne mogu spasiti, očuvati, kada više praktički ničega nema?

Iz te želje da se barem na neki način spasi ono što je zauvijek izgubljeno pojavila se ideja o virtualnim židovskim grobljima. Cilj tih projekata je da se, prema židovskoj tradiciji, groblja dostojanstveno sačuvaju barem u virtualnom svijetu. Jedan od takvih pokušaja bila je virtualna rehabilitacija starog židovskog groblja u češkom Prostejovu, a taj je pokušaj uništeno židovsko groblje vratilo na duhovnu mapu gradu. Na tom groblju bilo je gotovo dvije tisuće nadgrobnih spomenika. Inicijator i donator ovog projekta bio je rabin Louis Kestenbaum, a u realizaciji ove ideje pomogli su ljudi koji su posjedovali informacije o grobovima, fotografije, pisma ili druge službene dokumente.

Židovska zajednica u Prostejovu bila je jedna od najvećih u Moravskoj. Prema dostupnim podacima, Židovi su se

u ovaj grad počeli doseljavati sredinom 15. stoljeća, a imali su središnju ulogu u najjačoj gospodarskoj grani grada — tekstilu. Godine 1859. Mayer i Isaac Mandel u Prostejovu su osnovali prvu tvornicu za izradu odjeće u Europi.

Staro židovsko groblje u Prostejovu osnovano je 1801. Na groblje se ulazilo kroz vrata izgrađena u neoklasičnom stilu, a pored ulaza nalazila se mala kuća s vrtom. U prvo vrijeme groblje nije bilo ograđeno zidom, a pretpostavlja se da je zid izgrađen nakon 1833. Groblje se prostiralo na području od 6.528 četvornih metara, a posljednji ukop izvršen je 11. svibnja 1908. Tridesetih godina 20. stoljeća gradske vlast su željele su otkupiti ovo groblje od židovske zajednice i na tom mjestu izgraditi javnu zgradu, ali židovska zajednica je iz vjerskih razloga odbila prodati groblje. Od lipnja do srpnja 1942. godine gotovo svi pripadnici židovske zajednice ovoga grada deportirani su u Terezín. Godinu dana kasnije njemački major Maximilian Girth otkupio je groblje od tzv. Emigracijskog fonda za Češku i Moravsku, koje je bio vlasnik otete židovske imovine.

Nema pisanih dokaza o uništenju starog groblja, jedino što je ostalo su fotografije koje pokazuje kako je groblje izgledalo prije uništenja. Nakon rata mjesto na kojem se nalazilo groblje služilo je kao igralište a djeca su svojim roditeljima često govorila da se idu igrati na "Žid'ak" (židovsko mjesto). S vremenom su se pojavile ideje da

su na tom mjestu izgradi gradski bazen, a na kraju je izgrađen park, te sedamdesetih godina prošlog stoljeća škola i parkirište. Godine 2001. podignut je mali spomenik na kojem piše da se na tom mjestu nekada nalazilo židovsko groblje.

Uz pomoć starih fotografija danas se na internetskoj stranici starog židovskog groblja u Prostejovu može virtualno obići nestalo groblje, a potomci nekadašnjih stanovnika mogu na istoj stranici pronaći popis grobova koji su se nekada nalazili na groblju.

Slična virtualna groblja napravljena su i za mnoga druga uništena židovska groblja koja su nekada stoljećima postojala u Europi.

ŽIDOVSKO GROBLJE

DRONOVİ OTKRIVAJU ZABORAVLJENA ŽIDOVSKA GROBLJA U EUROPI

PIŠE: F. C.

Europska inicijativa za židovska groblja (The European Jewish Cemeteries Initiative) nedavno je započela s novom akcijom u cilju spašavanja i očuvanja starih židovskih groblja u Europi a u tome će koristiti dronove koji bi trebali pomoći u pronalaženju židovskih groblja u zemljama u kojima je Holokaust uništio postojeće židovske zajednice.

Ova privatna organizacija, sa sjedištem u Njemačkoj, objavila je da će dronovi nadgledati 1.500 ugroženih židovskih groblja u Slovačkoj, Grčkoj, Moldaviji, Litvi i Ukrajini tijekom ove godine. Kada se zabilježe granična područja židovskih groblja, ona će biti očišćena i oko njih će biti stavljene ograde.

Europska unija je za ovaj projekt dala 800.000 eura, zabrinuta zbog porasta antisemitizma čija su meta često i židovska groblja. Nedavno su tako na židovskom groblju u Francuskoj nepoznate osobe nacrtale kukaste križeve na osamdesetak nadgrobnih spomenika, a vandali su uništili i grobove na židovskom groblju na sjeverozapadu Engleske.

Izvršni direktor Inicijative Philip Carmel rekao je da će oko židovskih groblja, koja će biti uključena u ovaj projekt, biti stavljene ograde i vrata koja će se zaključavati, kako bi ih se na taj način zaštitilo ali i kako bi se ponovno uspostavila fi-

zička nazočnost “kako bi ljudi znali da je to židovsko groblje”. Dodao je kako se u Inicijativi nadaju da će u ovih pet zemlja pronaći i volontere koji će pomoći u čišćenju i očuvanju groblja.

“Ograde ne čuvaju groblja. Ljudi čuvaju groblja,” istaknuo je Carmel. Prema podacima Inicijative u 46 europskih zemlja postoji oko 10.000 poznatih židovskih groblja. Oko tri četvrtine tih groblja nalaze se u središnjoj i istočnoj Europi.

U nekim dijelovima istočne Europe ovo je posljednja prilika za spas židovskih groblja. Njemačka je subvencionirala prethodni projekt Inicijative u kojem je bilo uključeno 123 groblja u Rusiji, Bjelorusiji, Ukrajini, Poljskoj, Češkoj i Slovačkoj.

“Od vitalne je važnosti da sljedeća generacija Europljana nauči o židovskoj nazočnosti na ovim prostorima kako bi se i na taj način borili protiv porasta antisemitizma i negiranja Holokausta. Groblja su često posljednji fizički dokaz stoljećima dugog bogatog židovskog života u gradovima i selima Europe. Nema bolje dokaza za one koji negiraju Holokaust”, smatra Carmel.

Veliki broj groblja tek treba biti otkriveno, a taj zadatak nije uvijek lagan jer često u tim mjestima više nema Židova koji bi mogli svjedočiti o tome gdje se groblje nalazi. U Holokaustu su često

uništene i arhivi, knjige i dokumenti koji bi mogli pomoći u pronalaženju starih groblja. Zbog toga se u svojoj potrazi za grobljima predstavnici Inicijative oslanjaju na lokalno stanovništvo koje im pomaže u pronalaženju starih napuštene židovskih groblja, a veliku pomoću tome daju i mape i fotografije iz zraka, snimljene prije 1918. godine, iz bogate arhive njemačkog ratnog zrakoplovstva.

A danas, dronovi prikupljanju topografske podatke koje zatim proučavaju stručnjaci i tako pronalaze zaboravljena i napuštena groblja.

Jedan od prvih ovogodišnjih projekata već je započeo a uključuje čišćenje i očuvanje zapuštenog židovskog groblja u Slovačkoj. Ovo groblje iz 18. stoljeća svojevrsni je otok usred ogromnih poljoprivrednih zemljišta istočno od glavnog grada Bratislave.

“Očuvanje naše židovske povijesti predstavlja vitalnu vezu s našom prošlošću, a time postajemo svjesniji naše sadašnjosti ali i naše budućnosti. Našim precima dugujemo ovu zadaću i očuvanjem i brigom za njihove grobove odajemo im počast koju svakako zaslužuju”, rekao je jedan od osnivača Inicijative, rabin Isaac Schapira.

EUROPSKA UNIJA DODIJELILA SREDSTVA ZA SPAS ŽIDOVSKIH GROBLJA U EUROPI

PIŠE: J. C.

Prije Drugog svjetskog rata u središnjoj i istočnoj Europi živjelo je više od sedam milijuna Židova. Židovi su na tim prostorima živjeli stoljećima a diljem Starog kontinenta židovska groblja i danas svjedoče o toj dugoj povijesti.

U Drugom svjetskom ratu uništene su brojne židovske zajednice pa su često i židovska groblja ostala bez onih koji bi se trebali brinuti za grobove svojih predaka. Dugo godina Židovi su bili svjesni

ovog velikog problema i pokušavali ga riješiti na razne načine, manje ili više uspješno. Jedna od organizacija koja se brine za očuvanje židovskih groblja je i Europska inicijativa za židovska groblja (ESJF) osnovana 2015. Ova inicijativa je od tada uz pomoć njemačke vlade uspjela zaštititi više od 120 židovskih groblja u sedam zemalja središnje i istočne Europe. Njemačka vlada za očuvanje židovskih groblja u središnjoj i istočnoj Europi izdvojila je do sada više od milijun eura.

Početakom 2019. ESJF je pobjedila na natječaju Europske unije te je tako EU ESJF-u dodijelilo 800.000 eura za projekt

čiji je cilj mapiranje i proučavanje najmanje 1.500 židovskih groblja u istočnom dijelu Europe.

Proces mapiranja napraviti će se korištenjem najmodernije tehnologije posebno napravljene za ovaj projekt, a to uključuje i dronove koji će fotografirati iz zraka, ali i proces pregledavanja povijesnih podataka i arhiva u brojnim europskim državama i na raznim jezicima. U središnjoj i istočnoj Europi nalazi se više od 10.000 židovskih groblja izloženih raznim opasnostima. ESJF trenutačno radi na tridesetak individualnih projekata zaštite židovskih groblja.

BUBAMARE I SRCA ZA OSKVRNUTE ŽIDOVSKJE GROBOVE

PIŠE: F.C.

Lauren Pearl Morgenstern prije dvije i pol godine u svome je domu na Floridi gledala na televiziji priču o tome kako su vandali oskvrnuli niz židovskih groblja u SAD-u. Kada je došao red na priču o groblju u St. Louisu, njezinom rodnom gradu, primijetila je na jednom grobu prezime Pearl i zapitala se je li to možda grob nekog iz njezine obitelji. Ubrzo je otkrila da se radi o grobu Rebece Pearl, njezine praprabake.

Na taj je način i njezina šestogodišnja kćerka Ayel saznala da ljudi uništavaju nadgrobne spomenike na židovskim grobljima. Ayel je bila strašno tužna i željela je učiniti nešto da utješi obitelji čiji su grobovi oskvrnuti, te se u njezinoj kreativnoj glavici rodila lijepa ideja. "Počela sam oslikavati kamenčiće. Prema židovskoj

tradiciji na nadgrobne spomenike stavlja se kamenčić kada se posjećuje groblje, kao znak pažnje i znak da nismo zaboravili naše pretke", objasnila je. Odlučna u tome da poštuje tradiciju, Ayel je počela oslikavati kamenčiće i to s dva motiva: bubamarama i srcima.

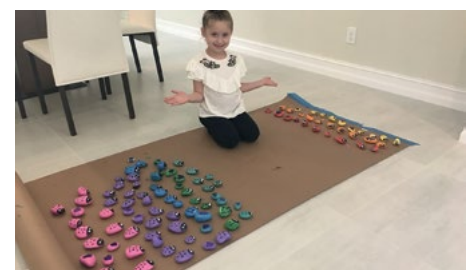
"Zato što bubamare nose sreće, a srca su tamo za malo dodatne ljubavi", objašnjava Ayel.

Djevojčica s velikim srcem uspjela je oslikati dovoljno kamenčića, ukupno 400, da ih pošalje na tri židovska groblja oskvrnuta u antisemitskim napadima. Uz kutije s kamenčićima koje je poslala u St. Louis, Rochester i Philadelphiju stavila je i papirić na kojem je pisalo: "Želim da svijet bude bolji i da ljudi budu dobri jedni prema drugima". Obitelj Morgenstern bila je duboko dirnuta kada je saznala da su ljudi stavili oslikane Ayeline kamenčiće na nadgrobne

spomenike svojih obitelji. A reakcija društvenih mreža bila je zapanjujuća: video na kojem Ayel oslikava kamenčiće pregledan je više od 130.000 puta.

"Odgovor je bio nevjerojatan. Na kraju svega, dovoljno je dijete da odraslima otvori oči. A poruka je jednostavna: budite ljubazni", kazala je Lauren Morgenstern.

Ayel i u budućnosti namjerava činiti dobra djela. Kada odraste, želi biti "lijepčica i znanstvenica" kako bi mogla pomoći drugima.

AYEL MORGENSTERN I NJEZINI KAMENČIĆI

TUŽAN KRAJ STAROG ŽIDOVSKOG GROBLJA U SOLUNU

PIŠE: F. C.

OSTACI ŽIDOVSKOG GROBLJA U SOLUNU

Grčki grad Solun, kao i mnogi drugi europski gradovi, imao je prije Holokausta živu veliku židovsku zajednicu, a Židovi su u Solunu dugi niz godina gradili svoje živote. Taj život prekinut je Holokaustom, a uz ljudske živote stradalo je i staro židovsko groblje u Solunu.

U Solunu je prije Holokausta živjela najveća židovska zajednica u Grčkoj a staro židovsko groblje bilo je sidro zajednice. Groblje je ustanovljeno krajem 15. stoljeća kada su Židovi protjerani iz Španjolske i Portugala stigli u Grčku. Židovi koji su preživjeli izgon i dugi put, pokapali su svoje mrtve na komadu zemlje koji je s vremenom postao židovsko groblje u Solunu. Groblje je bilo ogromno, prostiralo se na 350.000 četvornih metara i na

tom se prostoru nalazilo gotovo 350.000 grobova. Desetljećima prije nacističke okupacije, nežidovski stanovnici Soluna željeli su preuzeti taj komad zemlje u središtu grada i koristiti ga za svoje potrebe. Godine 1886. na području groblja sagrađena je tursko-otomanska gimnazija, a Sveučilište Aristotel osnovano je na tom mjestu 1925. Tridesetih godina 20. stoljeća gradske vlasti su službeno obznanile da će židovsko groblje biti predano Sveučilištu Aristotel. Taj plan nije doduše nikada ostvaren, ali strah da će groblje biti uništeno motiviralo je židovsku zajednicu da sveučilištu preda prostor groblja koji se nije koristio.

A onda su 1941. stigli nacisti i s njima i potpuno uništenje židovskog groblja. Do kraja 1942. gradske su vlasti, pod kontrolom nacističkih okupatora, konfiscirale čitavo groblje. Unutar samo nekoliko dana nadgrobni spomenici su uništeni a ostaci preminulih članova židovske zajednice prebačeni u neoznačene grobnice. Kada je židovska zajednica saznala što se dogodilo bilo je prekasno. Sve što su mogli učiniti bilo je to da preuzmu ostatke članova svojih obitelji i da ih pokopaju u masovnu grobnicu izvan Soluna.

U Holokaustu je ubijeno 50.000 tisuća solunskih Židova, odnosno 96 posto zajednice. Kada su se malobrojni preživjeli vratili u Solun jedino što su pronašli bili su uništeni nadgrobni spomenici koje su vojnici Wehrmachta koristili da bi popločili ulice grada, a neki su korišteni i za obnovu uništenih grčkih crkava. U pokušaju da

sačuvaju ono što je bilo moguće, preživjele žrtve fotografirali su uništene nadgrobne spomenike i u znak sjećanja napravili album koji je 1949. rabin Michael Molho donirao Nacionalnoj knjižnici Izraela.

Danas se diljem grada mogu pronaći dijelovi nadgrobni spomenika sa židovskog groblja. Ti dijelovi nalaze se u crkvama, zgradama, čak i na pločnicima.

Sveučilište Aristotel podiglo je 2014. spomenik u znak sjećanja na uništeno židovsko groblje. Na otvaranju spomenika bio je Jacky Benmayor, umirovljeni poslovni čovjek koji govori hebrejski, ladino i grčki. Benmayor ima posebnu zadaću — kada negdje u gradu pronađe dio nadgrobni spomenika sa židovskog groblja, on poziva arheološku službu grčke vlade. Benmayor zatim arheolozima pomaže da pročitaju natpis, a oni ga iskopavaju i zatim nose na novije židovsko groblje, koje se nalazi dvadesetak minuta vožnje od središta grada. Benmayor kaže da je već toliko puta pronašao dijelove nadgrobni spomenika da to više čak i ne doživljava emotivno.

Jedini nadgrobni spomenik koji u njegovom srcu ima posebno mjesto je nadgrobni spomenik njegovom ocu. Leon Benmayor bio je preživjela žrtva Holokausta i preminuo je 2009. Njegov nadgrobni spomenik je netaknut, s natpisom na hebrejskom, ladino i grčkom. A na spomeniku se nalazi i dio iz talijanske pjesme “Non Ti Scordar Di Me” — nemoj me zaboraviti. “I mi ga ne zaboravljamo. Ni mog oca ni druge žrtve”, kaže Jacky Benmayor.

ŽIDOVSKJE KATAKOMBE ISPOD MUSSOLINIJEVE VILE U RIMU

PIŠE: NATAŠA BARAC

Godine 1925. princ Giovanni Torlonia ponudio je talijanskom diktatoru Benitu Mussoliniju svoju veličanstvenu obiteljsku vilu u Rimu za njegovu rezidenciju. Vila je u vlasništvu obitelji Torlonia bila od 1797. godine i u više je navrata bila restaurirana i proširivana.

Duce je brzo prihvatio ovu ponudu i tijekom sljedećih 18 godina živio je u Villi Torlonia sa svojom obitelji, uz simboličnu najamninu od jedne lire mjesečno.

Samo nekoliko godina prije dolaska Mussolinija, godine 1919. otkriveno je nešto nevjerojatno: ispod posjeda nalazilo se židovsko groblje — stare katakombe — koje su vjerojatno bile korištene između 3. i 4. stoljeća.

Giovanni Torlonia preminuo je 1938. bez nasljednika. Četiri desetljeća kasnije park vile otvoren je za javnost, a 1993. nakon brojnih rekonstrukcija zainteresirani mogu obići i više zgrada, a uskoro će javnost moći pogledati i drevno židovsko groblje.

Stručnjaci su otkrili da se na oko 13.000 četvornih metara na groblju ispod vile nalazi oko 3.800 židovskih grobova. Grobovi su smješteni na više razina, i radi se o rijetkom slučaju židovskih katakombi u Rimu. Ovo groblje predstavlja također i nevjerojatan izvor informacija o tome kako je izgledao život židovske zajednice u davno doba u

gradu u kojem Židovi organizirano žive već 2.000 godina.

Ali s nastavkom iskopavanja pojavila su se i kompleksna pitanja oko toga kako očuvati mir osoba pokopanih na groblju, kao što to strogo zahtijeva židovski zakon, prema kojem, kako je objasnio nadrabin Rima Riccardo Di Segni, “ljudsko tijelo zauvijek mora ostati zakopano”. S obzirom na osjetljivost ovog pitanja, talijanske vlasti u stalnom su kontaktu s predstavnicima židovske zajednice Rima.

Rabin Di Segni smatra da odgovornost očuvanja židovskih katakombi leži na državi, ali ističe i zabrinutost židovske zajednice. Pomoć je stila u liku Amira Genacha, izraelskog konzervatora koji je već radio na više takvih projekata u Izraelu uključujući i u projektu očuvanja židovske nekropole u Beit Shearimu u Galileji, koja potiče iz istog razdoblja kao i katakombe ispod Ville Torlonia.

Nakon što je obišao katakombe, Amir Genach je kazao da je groblje bilo u užasnom stanju. Nakon što su talijanske vlasti Genachu dale zeleno svjetlo za početak radova, skupina od dvadesetak osoba provela je godinu dana u spašavanju i restauraciji grobova.

Talijanska židovska zajednica na ovo groblje ne gleda kao na arheološko otkriće već kao dokaz postojanja i života talijanske židovske zajednice.

“Ovo mjesto je nevjerojatno i to iz brojnih razloga. Freske koje predstavljaju predmete povezane sa židovskim životom i tradicijama su izvanredne, kao i pronađeni natpisi i sve to predstavlja neizmjeran doprinos otkrivanja židovskog života prije tolikih stoljeća”, kazao je rabin Di Segni.

Židovi katakombe oslikani su brojnim menorama, etrogima, šofarima i drugim predmetima povezanim sa židovstvom. Prema procjenama povjesničara, židovska zajednica Rima u 1. stoljeću brojala je između 40 i 50.000 ljudi, što je predstavljalo 5 do 6 posto ukupnog lokalnog stanovništva. Natpisi u katakombama također otkrivaju da je u Rimu tada postojalo najmanje 12 različitih kongregacija i sinagoga. Neke su se kongregacije temeljile na profesijama, a Židovi su se tada bavili različitim zanimanjima — od mesara do liječnika.

Prije deset godina područje Ville Torlonia određeno je kao mjesto budućeg muzeja Holokausta u Rimu. Ali do danas radovi još nisu započeli, a muzej Holokausta nalazi se privremeno u zgradi u području nekadašnjeg geta.

U međuvremenu radovi na obnovi drevnog židovskog groblja su završeni i čeka se odluka talijanskih vlasti da mjesto otvori za javnost.

ŽIDOVU U SVJETSKOJ KOŠARCI: DOLPH SCHAYES I TAL BRODY

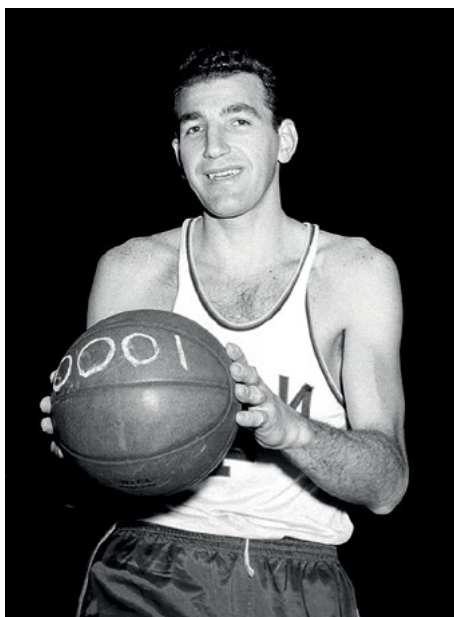
PIŠE: FREDI KRAMER

U mnogim sportovima židovski natjecatelji igrali su glavnu ili barem značajnu ulogu. Spomenimo se samo briljantnog plivača Marka Spitz, koji je na Olimpijskim igrama 1972. izborio sedam medalja. No, u ovom sportskom prilogu Ha-Kola sjetit ćemo se dvojice Židova, svjetskih igrača košarke koji neće nikada pasti u zaborav. Jer se njihova velika imena u sportskoj javnosti provlače iz desetljeća u desetljeće, uvijek s velikim poštovanjem i divljenjem. To su Dolph Schayes i Tal Brody.

DOLPH SCHAYES

Adolph Schays rođen je 19. svibnja 1928. u New Yorku, kao sin domaćice Tine i oca Carla Schayes, vozača kamiona. Njegovi roditelji bili su rumunjsko-židovski doseljenici. Odrastao je u Bronxu gdje je pohađao srednju školu Dewitt Clinton, a tu je i započela njegova velika košarkaška karijera. Kao odličan košarkaš, bio je All-American u američkoj košarci, tako da je dobio veliko priznanje na kraju igračke karijere — nagradu Haggerty. Zapamćen je tijekom čitave karijere kao izuzetno darovit igrač ali i neumoran u pripremama. Kako je uvijek želio zadržati sjajnu formu, radio je jako puno, vježbajući neumorno. Često bi pretjerao u teretani jačajući mišiće, pa ga je trener Hoard često morao doslovce istjerati iz teretane.

Bio je visok 203 cm, poznat po svojoj smrtonosnoj, visoko iskrivljenoj snimci, koja je bila toliko visoka da su ga sui-

DOLPH SCHAYES

grači zvali "Sputnik". Igrači protivničke obrane često su mu uzalud pokušavali uskratiti vanjski udarac, no bili su samo suočeni s njegovom snažnim trkom prema košu, a prodorna i efikasna realizacija pred košom bila je jedinstvena u njegovo vrijeme. Rano je u igračkoj karijeri slomio desnu ruku i ta je ozljeda postala ključna točka u njegovom daljnjem razvoju. Naučio je pucati lijevom rukom. Godine 1961. postao je prvi igrač u povijesti NBA-a koji je sakupio 30.000 ukupnih bodova (skokovi + asistencije). On je jedini košarkaš NBA-a koja je ikad nadmašio 15.000 bodova. Na 25. obljetnici NBA-a 1980. izabran je kao jedan od 12 najboljih umirovljenih košarkaša.

Kao briljantni američki i svjetski košarkaš, izabran je 1972. u memorijalnu dvoranu slavnih Naismith. U to vrijeme

već je bio član međunarodne židovske Sportske dvorane slavnih i Nacionalne židovske američke dvorane slavnih. Svojim velikim sportskim imenom u američkoj košarci, 1996. izabran je kao jedan od 50 najvećih košarkaša u bogatoj povijesti NBA-a. Kao trener je također imao puno uspjeha odgojivši mnoga velika imena američke košarke. NBA ga je tako 1966. proglasio trenerom godine.

Schayes je trenirao američku momčad i s njom je izborio zlatnu medalju na Makabijadi 1977. godine. Takav uspjeh je postigao 1993. i s momčadi US Masters. Ujedno je imao aktivnu ulogu prikupljajući novac za Makabijade. Schayesov sin danas umirovljeni centar NBA-a Danny Schayes, igrao je za srednju školu u Dewittu. Njegove unuke Avi, Carla i Rachel osvojile su srebrne medalje za odbojkašku reprezentaciju SAD-a na Makabijadi 2001. godine. Njegov unuk Mickey Ferry osvojio je zlatnu medalju u štafeti 4 x 100 metara na Makabijadi 2005. godine. U svibnju 2015. Schayes je u Bronxu dobio ulicu koja nosi ime "Ulica Dolpha Schayesa". Priznanje koje je taj velikan američke košarke s punim pravom zaslužio, na ponos Židova u Americi i svijetu. Legendarni Schayes je umro od raka 10. prosinca 2015. u dobi od 87 godina.

TAL BRODY

Košarkaš Tal Brody, rođen je u Trentonu-New Jersey 30. kolovoza 1943. godine. Nadimak mu je bio Mr. Basketball, a imao je američko i izraelsko državljanstvo. Nije bio "pretjerano" visok — tada je visina od 1.87 cm bila je sasvim dovoljna za igru među koševima, dok danas košarkaši

moraju biti puno viši. Njegov otac i djed emigrirali su iz istočne Europe, te došli u SAD, usput provodeći nekoliko godina u Izraelu. Dvadesetih godina prošlog stoljeća njegov otac je radio kao inženjer na izgradnji elektrane Rothenberg kao prvi u Izraelu. I njegov otac i djed dali su znatnu pomoć u izgradnji prvog izraelskog aerodroma u Herzliji.

Šezdesetih godina, prije nego je počela nova NBA sezona, Brody je otputovao u Izrael, gdje je kao trener vodio američku momčad do zlatne medalje na Makadijabi 1965. godine. Oduševljen idejom Moshe Dayana i drugih da se Židovi iz Europe i Amerike vrate u Izrael kako bi podigli košarku i moral zemlje, propustio je svoju karijeru u NBA-u, pa je umjesto toga igrao košarku za Maccabi iz Tel Aviva. Brody je 1965. nastupao za Maccabi iz Tel Aviva na prvenstvu Europe FIBA, sada zvanog EuroLeague. Na ovom natjecanju njegova je momčad pobijedila velikog favorita, momčad CSKA iz Moskve. U svijetu sporta dobro je odjeknula Brodyjeva poznata primjedba o svladavanju Sovjeta, kada je rekao: "Nalazimo se na karti, ostajemo na karti! Ne samo u sportu, nego u svemu". Ta rečenica postala je dio izraelske kulture i koristi se već desetljećima, u različitim kontekstima, od političkih govora do reklama za nacionalnu lutriju.

Imnoge druge ličnosti sudjelovale su u realizaciji ideje da se uključe u rad u Izraelu, u tom, za izraelsku košarku, povijesnom trenutku, Izrael do tada nije nikada prije uspješno prošao prvo kolo Europskog prvenstva. Brody je donio odluku i došao u Izrael. Bio je zadovoljan svojom odlukom, već nakon prvih dana rekao je kako mu je Izrael otvorio oči. Nikad prije nije putovao izvan SAD-a. Prije dolaska u Izrael, sve što je o tome nešto znao bilo je ono o čemu je učio u židovskoj školi. Na njegovo veliko iznenađenje, našao se u modernom društvu u kojem je prvi put susreo Židove iz cijelog svijeta. To iskustvo bio je pravi

TAL BRODY

šok, privukla ga je kultura i svakodnevni život Izraela i promijenilo je njegove košarkaške ciljeve u životu. Na kraju, jer je bio Židov, pristao je prihvatiti izazov i ostati. Njegova odluka potpuno je promijenila izraelsku košarku.

Brody se, međutim, najprije vratio u SAD gdje je završio magisterij iz psihologije obrazovanja u Illinoisu u kolovozu 1966. Onda se iste godine vratio u Izrael kako bi pomogao cijeloj zemlji, a ne samo jednoj momčadi. Osjećao je da može učiniti nešto posebno. Tada je najuspješniji trener Izraela Ralph Klein rekao da su Izraelci sve do dolaska Brodyja gledali na košarku kao na zabavnu igru. No, u roku od godinu dana, svojim ozbiljnim stavovima, svojom inspiracijom i predanošću, Brody je svojim suigračima ugradio svoj pogled na košarku, kao način života. Na njegov poticaj igrači su udvostručili broj treninga u tjednu. Momčad je nakon godinu dana rada po Brodyjevom načinu djelovanja bila kao preporođena. Njihovim bogomdanim talentom vrlo brzo su privukli ljubitelje sportova koji su sve češće počeli dolaziti na utakmice. Prvi put su izraelski premijer, načelnik glavnog

stožera izraelskih obrambenih snaga i članovi Kneseta dolazili na utakmice. Potražnja za ulaznicama na stadionu od 5.000 mjesta bila je toliko velika da ih je bilo teško dobiti. U početku je namjeravao pomoći izraelskoj košarki samo godinu dana, međutim, Šestodnevni rat u lipnju 1967. ga je zadržao u Izraelu. A nije mu bilo lako, Egipat i Sirija prijetili su da će potjerati Izraelce u more, a američki State Department mu je poslao telegram u kojem mu je savjetovao da napusti Izrael. Umjesto da poslušati savjet, dobrovoljno je ponudio svoje usluge da vodi izraelske vojnike na jordanskoj granici u sportskim vježbama. Za sve zasluge 1967. proglašen je izraelskim sportašem godine.

SAD-u se odužio vojnom dužnošću tijekom Vijetnamskog rata a nakon toga se vratio u Izrael, kako bi tamo živio. I tako je definitivno postao građaninom Izraela, a izraelska vlada ga je te godine pozvala u vojsku. Kasnije kao rezervist u izraelskim obrambenim snagama, bio je zadužen za potporu izraelskim zračnim snagama, u kojima je kasnije služio i njegov sin Ron. Brody je igrao za Maccabi Tel Aviv do 1980. godine. Osvojio je deset izraelskih prvenstava i šest izraelskih državnih kupova i ostvario zvjezdanu karijeru. Na Makabijadi 1973. koja je bila posvećena jedanaestorici izraelskih sportaša ubijenih u Münchenskom masakru na Olimpijskim igrama 1972. godine, bio je kapetan izraelske košarkaške momčadi i imao je čast zapaliti vatru.

Izraelski premijer Benjamin Netanyahu zatražio je početkom 2009. od Brodyja da pomogne Izraelu u još neformiranom službenom položaju ambasadora dobre volje za zemlju. U srpnju 2010. godine zamjenik izraelskog premijera i ministra vanjskih poslova Avigdor Lieberman imenovao je Brodyja za prvog međunarodnog veleposlanika dobre volje za Izrael, kako bi što bolje mogao izraelskoj međunarodnoj diplomaciji. Velikan u svakom pogledu.

“RUŠEVINE” ŽIDOVSKJE BUDIMPEŠTE — NOVI ŽIVOT IZBRISANE ČETVRTI

TEKST I FOTOGRAFIJE: MIROSLAV HOFFMAN

Jedva primjetna, gotovo sakrivena, majušna “cukraszda” (slastičarnica) u zgradi na uglu Wesselényi i Kazinczy utca, minutu, dvije niz ulicu od velike Sinagoge, mjesto je na kojem za mnoge namjernike počinje židovska Budimpešta. Smjestila se na broju 13 Wesselényi ulice, u oronuloj secesijskoj palači, s pročeljem ukrašenim paunovima, koji “gledaju” na drugu stranu ulice, u smjeru broja 12, gdje je rođen otac modernog cionizma Theodor Herzl.

U gnijezdu kamenih paunova, alegorijskih simbola židovskog naroda, smjestila se Noe, slatka mala Arka koja je, ne tako davno, u ovoj četvrti, kojoj su pokušali izbrisati povijest, bila jedna od prvih glasnika života koji se ovamo vratilo.

U Noe, simbol života je Flódní, kiselkasto-slatka kraljica Purima, u mnogim domovima i neizbježno zadovoljstvo za Hanuku, slastica koja je mnogo više od poslastice, kolač “kroz koji židovska majka širi svoju velikodušnu ljubav, ispunivši ga najbogatijim, najukusnijim stvarima koje može ponuditi. Sklad slojeva između tijesta pripravljenog s gušćom masti i vinom, kojem mak daje zemljanost, orasi slatkoću, jabuke kiselost, a džem od šljiva bogatstvo okusa.”

Flódní (od njemačkog naziva za breskve Pfirsichfladen, koje su sastojak izvor-

SINAGOGA RUMBACH U BUDIMPEŠTI

nog recepta), čiju je inačicu moja baka, rođena Bečanka, lokal patriotski nazivala “Fächertorte” i uporno pripremala na Jom Kipur, prvi put spominju Aškenazi, oko 1000. godine. Njezin bečki dom je glasovita slastičarnica “Demel”, gdje su je, hrabro, pripravljali i u godinama “Anschlussa”, poslužujući “Fächertorte”, koje li diverzije, u glavnom salonu nacističkim glavešinama, a u tajnom kutku

(kako u svojoj knjizi o bečkim salonima navodi austrijski diplomat i novinar Milan Dubrović) “U-boats” (podmornica-ma), skrivenim Židovima.

Međutim, tek je u Mađarskoj, gdje se nastanio u 19. stoljeću, “Flodni” postao prepoznatljiv simbol židovske opstojnosti, izbrisao granice i postao nacionalni, mađarski židovski kolač, i stekao svjetsku slavu, koju mu je priskrbila Rachel

Raj, kći negdašnjeg budimpeštanskog glavnog rabina, vlasnica Noe, i 2018. mađarski slastičar godine.

Flódni, ali i kolač od macesa s jabukama i orasima, u Noi se najbolje uživa na terasi, u dvorištu oronule, ali još uvijek prekrasne zgrade sagrađene početkom 20. stoljeća, po narudžbi bogatog odvjetnika Charlesa Deutscha, koji će u jednom od valova pomađarenja židovskih imena postati Károl Déry. Njegova supruga Ernesztina Rosenberg, tada postaje Károlyn Déry, a njihov sin Tibor Déry. Ljubitelji knjige prepoznat će kako je riječ o jednom od najznačajnijih mađarskih književnika 20. stoljeća, intelektualnom predvodniku revolucije 1956., autoru: "Niki — knjige o psu", vjerojatno najbolje novele o vremenima komunističkog režima u Istočnoj Europi. Inače, samu zgradu u kojoj je odrastao i proveo većinu života, Déry je opisao u "Liebe Mamuskam!".

Dvorište u Wesselényi utca 13, kao i mnoga druga dvorišta u Peštanskoj židovskoj četvrti, danas više nisu mjesta gdje se obitelji i susjedi okupljaju kako bi proslavili Sukot. Danas ovdje pršti drugačiji život, koji se u židovsku četvrt Pešte počeo useljavati u obliku građanskog neposluha, početkom 21. stoljeća...

Nakon Šoe, tijekom komunističke vladavine, četvrt je propadala. Na kraju rata, od 750 tisuća prijeratnih, u Mađarskoj je ostalo samo 140 tisuća Židova. Oskudica i, još uvijek, prisutan antisemitizam, potaknuli su val emigracija, te je, samo u prvih pet poslijeratnih godina, 40 do 50.000 Židova emigriralo, mahom u Izrael, da bi nakon Mađarske revolucije 1956. na čijim su branicama bili mnogi Židovi, izbjeglo njih još 20 tisuća. Četvrt je ostala bez svojih stanovnika, zgrade bez svojih stanara.

Ironično, režimom su tada dominirali Židovi: Mátyás Rákosi, Ernő Gerő i Peter Gabor, koji nisu samo odbacili porijeklo i

vjeru, i bili strogi ateisti po komunističkoj doktrini, već su ponekad i sami izražavali antisemitske stavove! Tijekom njihove vladavine, cionizam je zabranjen, židovsko štovanje ograničeno, a pripadnici više klase, protjerani iz gradova u provinciju.

SZIMPLA KERT (JEDAN VRT)

Ni nakon promjene političkog sustava 1989. stanje se nije popravljalo. Iako se Sedmi okrug, kako glasi službeni naziv, nalazi u samom središtu Pešte, život se ovamo nije vratio. Nije pomoglo ni kada je UNESCO, cijelu Židovsku četvrt proglasio Svjetskom kulturnom baštinom: prazne zgrade, od kojih su mnoge biseri klasicističkih i secesijskih stilova 19. i ranog 20. stoljeća, i dalje su stajale oronule i prazne, kao nijemi svjedoci nekad bogate povijesti.

A tada, početkom novog tisućljeća u Židovsku četvrt stigla je pohlepa. Građevinski poduzetnici počeli su otkupljivati

zgrade kojima su mogli locirati vlasnike. Plan je bio jednostavan: srušiti i sagrađiti stambene blokove...

Međutim, već prva rušenja 2002. izazvala su otpor i jedinstven pokret, nastao iz pokušaja četvorice studenata, mladih Židova, koje je predvodio Ábel Zsendovits, da spase ruševinu na čijem je mjestu trebala niknuti stambena zgrada. Uspjeli su iznajmiti ruševnu zgradu u Kertész utca, očistili je, donijeli nešto starog pokućstva, šank sklepali od dasaka i otvorili prvi "ruševni pub" Szimpla Kert (Jedan vrt). Iako novca za reklamu nisu imali, samo sat nakon otvaranja "pronašlo" ih je petstotinjak gostiju.

Mali eksperiment, pub u raspadnutoj zgradi, dotjeran sa starinskim, neusklađenim namještajem, koji nudi jeftina pića za mladu i kreativnu publiku, postaje boemsko čvorište, a njegov kaos i eklektizam pretvaraju ga u jedan od najpoznatijih svjetskih barova.

SINAGOGA RUMBACH U BUDIMPEŠTI

Ubrzo, mladi poduzetnici zaposjedaju i druge ruševne zgrade. Otvaraju se Mazel Tov, Fogas Ház, Instant, Ellátó Kert, Kőleves Kert, a u godinama koje slijede još tridesetak drugih ruševnih barova. Kada je 2004. na popis za rušenje uvršteno nekoliko zgrada u Kazinczy utca, a rušenje je zaprijetilo i jedinjoj židovskoj ritualnoj kupki koja je ostala u Pešti, Zsendovits preuzima susjednu, na broju 14, i sudjeluje u nastanku skupine OVAS, koja postaje vodeća snaga za očuvanje povijesne židovske četvrti od rušenja i izgradnje novih, posve neprikladnih zgrada.

SRUŠENA POVIJEST

Zsendovits i društvo nisu u potpunosti spriječili devastaciju i betonizaciju. Najveće žrtve su znamenite zgrade, poput one u Holl utci, glasovitoj zlatarskoj ulici iz 19. stoljeća, u kojoj su živjeli Ignac Goldziher, čije je zlatarsko umijeće bilo sinonim izvrsnosti tamošnjih žičanih zlatara i galvanizera, Isaac Judah Goldziher, dugogodišnji tajnik židovske liberalne zajednice i Samuel Kohn, rabin Velike sinagoge u Dohany ulici.

Ipak, može se kazati kako su “u povijesnoj židovskoj četvrti, vlasnici kafića dobili mnoge teške bitke kako bi zaštitili područje od međunarodnih investicijskih fondova, koji ulaze u četvrt kako bi uništili njen tradicionalni karakter.” Srušeno je samo šest od gotovo 2 tisuće zgrada sa “žutom zvijezdom”, kako su i danas označene one koje su 1944. nacisti odredili za preseljenje “187 tisuća izvornih i 35 tisuća konvertiranih Židova”, koliko je tada živjelo u Budimpešti.

Još je mnogo zapuštenih ulica i zgrada. U Vasvári Pál utca, pseudomaurska sinagoga Rumbach, sagrađena 1872. prema dizajnu bečkog arhitekta Otta Wagnera, sa svojim živopisnim lukovima, zidovima od saća i osvjetljenim vitrajem, jedna je od najljepših građevina u Budimpešti. No, njena je unutrašnjost, nakon što je 1959.

zatvorena radi nedostatka članstva, u potpunosti devastirana.

Inače, Otto Wagner, autor budimpeštanske ljepotice, sinagoge Rumbach, inspiraciju je nalazio i u posjetama zagrebačkoj sinagogi, koja je u istom, pseudomaurskom stilu, pet godina ranije 1867. sagrađena prema projektu Franje Kleina. Brojni elementi ovog stila se mogu pronaći i na zgradi Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku (Karl Klausner, 1866.).

Samo u Wesselényi ulici pobrojano je 17 građevinskih bisera koji žude za obnovom. O kakvim arhitektonskim draguljima je riječ, najbolje ilustrira nekoliko obnovljenih zgrada, poput Izraelskog doma kulture, na broju 7, s dva pročelja, od kojih jedno gleda na dvorište iza Velike sinagoge u Dohány ulici, a drugo, reljefno, djelo mađarskog kipara Istvana Strassera, je ulična fasada. Ovdje je nekad bila židovska civilna djevojačka škola, a danas je Talmudski obrazovni centar. Renesansa židovskog života

Mnogi će kazati kako je u samo desetljeće i pol, židovska četvrt postala žrtva vlastitog uspjeha. Ruševine (pubovi) su postale turistička atrakcija. Svakog dana, ovamo se slijevaju rijeke turista. Nevjerojatan turistički bum utječe na cijene, što postupno uklanja tradicionalnu publiku. Ipak, to je još uvijek fascinantno susjedstvo, s nevjerojatnom raznolikošću ponude, od lokalnog košer šolenta, fusion košera, tradicionalnih mađarskih specijaliteta, do beskrajne ponude azijskih, američkih i afričkih kuhinja.

Zasićena barska scena židovske četvrti isprva se može osjećati preplavljujućom, jer gotovo svaka ulica obložena je boemskim vibracijama. No tinejdžeri i studenti, koji uživaju u barovima židovske četvrti, samo su jedan dio života židovske četvrti. Onaj dugi dio, mnogo manje bučan, nije ništa manje ispunjen. Židovski život u Budimpešti uživa renesansu. Škole, društveni centri, društvene i socijalne

organizacije i sinagoge cvjetaju. Procjene govore o 100, pa sve do 160 tisuća Židova, i ljudi sa židovskim podrijetlom. U gradu je aktivno 20 sinagoga. Dvije kulture, mađarska i židovska, izbrisale su granice, pa u mađarskim restoranima nude šolent i gulaš od graha i gušćeg mesa, a Viktor Orban javno osuđuje neuspjeh Mađarske da zaštiti svoje Židove...

Naravno, ovom prilikom ćemo zaboraviti kako je, nešto ranije, hvalio Miklosa Horthyja, nacističkog ratnog vođu, a neće moći ni spominjati glagol “zsidozni” (navali na Židove), čije povremeno spominjanje je ipak sitnica u usporedbi s nasiljem koje se sve više ispoljava u zapadnom svijetu. U cijeloj 2018. židovska “Zaklada za akciju i zaštitu”, zabilježila je tek tri fizička napada, 10 slučajeva zlostavljanja i 19 slučajeva govora mržnje, što je upola manje nego li godinu ranije. U Velikoj Britaniji prošle godine dogodila su se 1652 antisemitska incidenta, uključujući 123 nasilna napada, što je 16 posto više u odnosu na 2017.

Mađari kažu da Budimpešta ima mnogo lica: luteransko, židovsko, rimokatoličko, grkokatoličko, romsko, kalvinističko, srpsko, pa čak i grčko. Kažu i kako je svako lice Budimpešte samo jedan od njenih začina.

Židovsko lice Budimpešte svakako je jedan od najjačih začina mađarske metropole, kojim nije oplemenjen okus samo ovog grada... Jedan od njegovih stanovnika, otac modernog novinarstva, osnivač New York Timesa, Joseph Pulitzer, jednom je rekao: “...ne samo ponosan, već i svijetao, ne samo svijetao nego i velik, ne samo velik, nego istinski posvećen ljudima. Ne samo posvećen, nego i borben protiv svih zala i zloupotreba.”

NAKON DUGE PRAVNE BITKE, OSTAVŠTINA FRANZA KAFKE KONAČNO U IZRAELU

PIŠE: F. C.

Veliki književnik Franz Kafka preminuo je od tuberkuloze prije više od 95 godina ali njegova ostavština i danas izaziva veliko zanimanje javnosti. Nedavno je tako završena pravna saga koja je trajala dugih 12 godina a u kojoj su sudjelovale čak tri zemlje: Izrael, Švicarska i Njemačka. U ovoj pravnoj epopeji pobijedio je Izrael a stotine originalnih tekstova Franza Kafke i Maxa Broda sada će trajno svoj dom pronaći u Izraelskoj nacionalnoj knjižnici.

Franz Kafka rođen je 3. srpnja 1883. u imućnoj židovskoj obitelji u Pragu. Prije nego što je preminuo od tuberkuloze u Austriji u 40. godini, svoju je ostavštinu (djela koja nije sam uništio) predao svom bliskom prijatelju i biografu Maxu Brodu, tražeći od njega da ju spali. Međutim, Max Brod se, kao izvršitelj oporuke, oglasio na želju svog prijatelja, te je nakon njegove smrti tiskao Kafkina djela, većinom pisana na njemačkom jeziku i tako ovog velikog židovskog pisca proslavio diljem svijeta.

Kako bi opravdao to što nije poštivao posljednju želju svog prijatelja, Brod je tvrdio da je Kafka nekoliko puta mijenjao mišljenje o svojim željama, te je Brod smatrao da se Kafka ne bi bunio da njegovi zapisi ostanu sačuvani. Pred sam

početak Drugog svjetskog rata Brod je 1939. iz Praga pobjegao u tadašnju Palestinu, a sa sobom je ponio i pun kovčeg Kafkinih rukopisa.

Max Brod preminuo je u Tel Avivu 1968., a Kafkina ostavština tada je, prema njegovoj oporuci, prešla u ruke njegovoj tajnici Esther Hoffe koja ih je zatim predala svojim kćerima Evi Hoffe i Ruth Wiesler. One su željele zadržati zbirku rijetkih dokumenata, ali su vlasti tvrdile da je to dio izraelskog kulturnog nasljeđa kojem je mjesto u nacionalnoj knjižnici. I tako je počela prva pravna bitka koja je trajala osam godina, a na kraju je izraelski Vrhovni sud u svojoj presudi zaključio da je Max Brod želio da se Kafkina ostavština smjesti u knjižnicu.

Međutim, Esther Hoffe je prije toga prodala rukopis Kafkina najpoznatija djela "Proces" za dva milijuna dolara, a obitelj Hoffe je ostatak zbirke čuvala u bankama u Izraelu i Švicarskoj.

Njemačka je u svibnju ove godine predala Izraelu dokumente iz Brodove zaklade koji su bili ukradeni iz doma obitelji Hoffe u Tel Avivu prije deset godina i bili ponuđeni na dražbi u Njemačkoj. Vlasti su zapise zaplijenile, a njemački sud je potom odlučio da se vrate Izraelu.

Posljednje poglavlje ove priče završeno je sada kada je švicarski sud donio odluku da se otvore sefovi u švicarskim bankama u kojima su se desetljećima čuvali materijali Franza Kafke i Maxa

Broda, te da se vrate Izraelu. Radi se o šezdeset fascikala, među kojima su i tri različite verzije Kafkine nedovršene novele "Hochzeitsvorbereitungen auf dem Lande" (Pripreme za vjenčanje na selu), bilježnica u kojoj je vježbao hebrejski, stotine pisama Brodu i drugim prijateljima, skice i crteži, putopisi i misli.

Većina Kafkinih tekstova već je objavljena, ali stručnjaci Izraelske nacionalne knjižnice iznenađeni su otkrićem bilježnice s hebrejskim vježbama. Iako im je bilo poznato da se zanimao za učenje hebrejskog, nisu znali da je to bilo u takvom opsegu.

Sada je cijela Brodova zbirka na jednom mjestu u Izraelskoj nacionalnoj knjižnici.

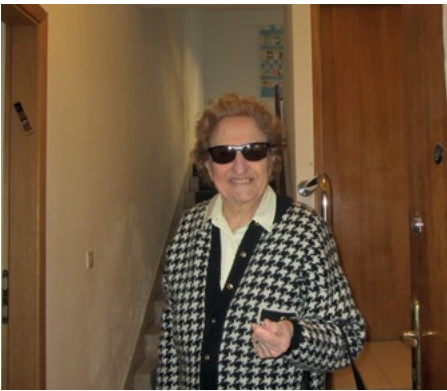
"Knjižnica se više od desetljeća neumorno trudila da se književna ostavština pisca i skladatelja Maxa Broda i njegova najbližeg prijatelja Franza Kafke dopremi u knjižnicu, u skladu s Brodovim željama", kazao je predsjednik uprave knjižnice David Blumberg.

"Nakon što smo vidjeli materijale, uključujući Kafkinu bilježnicu na hebrejskom i njegova pisma o cionizmu i judaizmu, posve nam je jasno da je Nacionalna knjižnica pravo mjesto za njihovu pohranu", dodao je.

Materijali će biti digitalizirani i objavljeni on-line do kraja godine.

SJEĆANJE NA BIANKU (ROĐ. LEWY) PRELEVIĆ

TEKST I FOTOGRAFIJA: NARCISA POTEŽICA,
MR.SC.

BIANKA PRELEVIĆ

Nadali smo se da ćemo 8. rujna, uz slavljeničku tortu i u krugu obitelji proslaviti 90. rođendan naše tete Bianke. Nažalost, 19. travnja ove godine ispratili smo je na Lovrincu u Splitu, gdje su se okupili njeni prijatelji, susjedi i članovi Židovske općine Split, te ožalošćena rodbina. Njen sin Luciano, glavni rabin u Republici Hrvatskoj i Crnoj Gori izmolio je Kadiš, za sve nas posebno dirljiv trenutak, tim više jer je taj dan bio i Erev Pesah.

Bianka Lewy (udana Prelević), rođena 1929. godine u Ljubljani, kao mala dolazi s roditeljima u Split, odakle je i njen otac Luciano Lewy, potomak splitskih Židova. A Biankin pradjed Mario (Josip) Giuseppe Goldstein bio je poznati splitski fotograf, koji je doselio iz Poljske, izučivši u Trstu

fotografsko umijeće, pa se njegove brojne fotografije nalaze u Židovskom muzeju u Trstu. Za dolaska cara Franje Josipa pratio ga je na putu po Dalmaciji, izradivši njegove fotografije i vedute starog Splita, kao i obiteljske portrete generacija Splitskana u maniri onog vremena. Grob njegov i njegove žene Clementine je na vrhu starog židovskog groblja na Marjanu s najljepšim pogledom na Split. Njihova najstarija kći Violeta Goldstein udala se za Mojsija Lewyja, koji je s otoka Krfa došao u Split za rabina, a pred Drugi svjetski rat vraća se na Krk. Tu mu se gubi trag kao i tisućama njegovih sunarodnjaka. Njegov sin Luciano, otac Violete, Bianke i Alice, po struci ing. kemije, bavio se trgovinom, u svojim radnjama imao prvi radioaparatus, bio je poštovan građanin Splita, a 1943. odveden je iz Splita i stradao u Holokaustu. U spomen na njega, Bianka svom sinu daje ime Luciano i bila je ponosna da je kao unuka rabina postala i majka rabina.

Teta Bianka posebno je bila vezana za Židovsku općinu Split. Poslije odlaska Agice Bezinović u Rijeku bila je više od petnaest godina predsjednica Ženske sekcije. U obavljanju te dužnosti uvijek ju je podržavao suprug Milorad-Rade Prelević s kojim je u sretnom braku provela 66 godina. Sjećam se najljepših dana svog djetinjstva kada sam kod njih svako ljeto provodila po tri mjeseca, na čemu sam i danas zahvalna i nosim divne uspomene.

Svake godine od 2007. velika joj je radost bila odlazak u Opatiju na susrete preživjelih žrtava Holokausta. U organizaciji dr. sc. Melite Švob sudjelovala je na sastancima u Zagrebu, Pragu i Budimpešti. Zadnjih godina zbog bolesti jedino je još mogla s interesom pratiti svaki Ha-Kol i Novi Omanut a prigodom posjete Ženske sekcije Židovske općine Zagreb Splitu 2017. svima nam je u srcu ostao i susret s njom koji pamtimo.

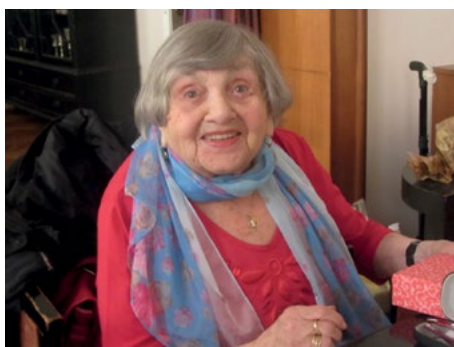
Na posljednjem ispraćaju od nje se u ime Židovske općine Split oprostila predsjednica Ana Lebl, koja je, između ostalog, rekla da je odlaskom tete Bianke otišla zadnja osoba koja je bila svjedok mnogih događanja u nekadašnjem Splitu, u Općini i sada više nema nikoga tko nam kao svjedok može pričati o tome što je nekada bilo.

Svima koji su je poznavali, imali sreću da upoznaju njenu dobrotu, brigu za tradicionalna događanja u Židovskoj općini Split, susretljivost prema susjedima, ljubaznost prema prijateljima, beskrajnu ljubav prema njenoj obitelji, sinovima Lucianu i Deanu, te unuku Bartolu, kao i meni - kojoj je bila ne samo draga tetka nego i druga mama — ostat će u sjećanju njen dragi lik zauvijek.

[Zihrona livraha](#)

OPROŠTAJ S LEOM KRIESBACHER

TEKST I FOTOGRAFIJA:
NARCISA POTEŽICA, MR.SC.

LEA KRIESBACHER

Sve nas je rastužila vijest da je Lea Kriesbacher, dugogodišnja članica Židovske općine Zagreb, umrla 31. kolovoza u 93. godini.

Lea Kreisbacher rođena je 10. travnja 1927. u Zagrebu kao jedinica majke Margit rođ. Stern i oca Desidera Fürsta. U Palmotićevoj 16. pohađala je židovski vrtić i osnovnu školu. Obiteljski židovski odgoj dobiva od očevog bratića Gabriela Schehtera, koji je bio iz Budimpešte, a s njegovom je djecom Mihajlom i Klarom provela djetinjstvo, te ostala u vezi čitav život.

Nije voljela datum svog rođendana jer ga je povezivala s datumom kada je prekinuto njeno sretno djetinjstvo. Od ustaškog progona, jer su već bili na spisku za Jasenovac, spasio ih je jedan ustaški časnik i Lea s majkom i ocem odlazi u Budimpeštu misleći da su tamo na sigur-

nom. U budimpeštanskom getu, gdje su joj ubili majku, boravili su od 1942. do 1944. Lea izlazi iz geta u Budimpešti, pa je uhvaćena i dok je vode pješice u Auschwitz ona bježi iz kolone i vraća se u dom u Budimpeštu, koji je u međuvremenu bombardiran. Dana 24. prosinca 1944. bila je u koloni za streljanje na obali Dunava, no uspijeva se spasiti, pa sama dolazi do doma koji je gotovo savršen sa zemljom. U podrumu ostaje do dolaska osloboditelja. Po dolasku Rusa u Budimpeštu u getu pronalazi svog oca. Početkom 1945. priključuje se s ocem transportu za repatrijaciju i s emigrantima se vraća u domovinu.

Po povratku u Zagreb polazi 4. razred partizanske gimnazije, a zatim upisuje Filozofski fakultet i studira svjetsku književnost, engleski i ruski jezik. S oduševljenjem je pričala kako je radila kao simultani prevoditelj za tri jezika (engleski, njemački i mađarski), a to joj je bila prilika da službeno putuje što je također uvijek voljela — putovati i društvo.

Govorila je da je imala zanimljiv život, 1948. prvi put se udaje, no poslije deset godina po povratku muža iz Golog otoka ona se rastaje. Iz tog braka ima sina Borisa, od kojeg ima četvero unuka i dvije prauke — malu Milu i nedavno rođenu Olivu.

Slijedi drugi brak s Glavačem od 1962. do 1972. godine, a 1984. se s 57. godina udaje za dr. Kriesbachera koji se poslije 15 godina razbolio i umro u Domu zaklade Lavoslava Schwarza.

Lea je i u 90. godini s prijateljima komunicirala preko Facebooka, pod imenom “Vesela udovica”. Svi znaju da je

svakom od prijatelja napisala za rođendan pjesmu s posvetom. Uvijek je puno čitala i napisala je uspomene o svom djetinjstvu i mladosti u Zagrebu prije i poslije Drugog svjetskog rata. Sudjelovala je na tradicionalnim susretima preživjelih žrtava Holokausta u Opatiji i imala svoje nastupe “Vicoteke”. Pričala je da je u mladosti željela biti glumica i družila se s glumicom Leom Deutsch. O njoj je zadnjih godina snimljeno više TV emisija, njena pripovijedanja su uvijek bila sjajna, slikovita i zanimljiva. Sudjelovala je i u osnivanju Čitateljskog kluba Ženske sekcije ŽOZ-a, sve dok je bolest nije spriječila bila je redovna posjetiteljica na sastancima, a posebno je oduševila našeg gosta književnika Miru Gavranu. I po odlasku u Dom zaklade Lavoslava Schwarza sudjelovala je na proslavama svih blagdana, te se nadala da će opet dolaziti svakog ponedjeljka u ŽOZ na Klub starijih članova, koji je prozvala Geri klub.

Lea je bila dobar duh svih naših okupljanja, “dama u crvenom”, voljela je najviše crvene tulipane i čokoladu, bila je puna humora, veselog pripovijedanja, dobrih savjeta za mlade o ratnim danima ali i naglašavala potrebu opraštanja, s komentarima koji se pamte ali iznad svega dobronamjerna osoba, uvijek puna optimizma. Dugo ćemo pamtit i njen humor i viceve, svaki susret s njom bio je neponovljiv trenutak ugodnih razgovora pa će nam naša legendarna Lea zauvijek ostati u sjećanju.

[Zihrona livraha](#)

IMPRESUM: GLAVNA UREDNICA: NATAŠA BARAC / UREDNIŠTVO: SANJA ZORIČIĆ-TABAKOVIĆ, ZORAN MIRKOVIĆ, NATAŠA BARAC, TESSA BACH RACH KRIŠTOFIĆ / BROJ IZDANJA: HA-KOL 161. / KOLOVOZ-RUJAN-LISTOPAD 2019. / TAMUZ / AV / ELUL / TIŠRI 5779. / 5880. / OBLIKOVANJE I PRIPREMA ZA TISAK: TESSA BACH RACH -KRIŠTOFIĆ, DINA MILOVČIĆ, FRANKA TRETINJAK (NJI3) / GL ASILO ŽIDOVSKJE ZAJEDNICE U HRVATSKOJ / IZDAVAČ: ŽIDOVSKA OPĆINA ZAGREB / PALMOTIĆEVA 16, 10000 ZAGREB P.P. 986 / TEL: 385 1 49 22 692 / FAX: 385 1 49 22 694 / E-MAIL: JCZ@ZG.T-COM.HR / ZA IZDAVAČA: DR. OGNJEN KRAUS / ISSN 1332-5892 / IZLAŽENJE HAKOLA FINANCIJSKI POTPOMAŽE SAVJET ZA NACIONALNE MANJINE REPUBLIKE HRVATSKE / PRETPLATA U TUZEMSTVU: 100 KUNA GODIŠNJE, ZA INOZEMSTVO 200 KUNA, NA ŽIRO RAČUN KOD ZAGREBAČKE BANKE D.D., TRG BANA JOSIPA JELAČIĆA 10, 10000 ZAGREB, BROJ: 1101504155, IBAN: HR6423600001101504155 U KORIST ŽIDOVSKJE OPĆINE ZAGREB, PALMOTIĆEVA 16, 10000 ZAGREB, A IZ INOZEMSTVA: ACC OWNER: ŽIDOVSKA OPĆINA ZAGREB, PALMOTIĆEVA 16, 10000 ZAGREB, BANK: ZAGREBAČKA BANKA D.D., TRG BANA JOSIPA JELAČIĆA 10, 10 000 ZAGREB / ACCOUNT NUMBER: 1500260173 / IBAN: HR4923600001500260173 / SWIFT: ZABHR2X / TISAK: OFF SET TISAK NP GTO D.O.O

GLASILO ŽIDOVSKJE ZAJEDNICE U HRVATSKOJ | בטאון קהילת יהודי קרואטיה

